

DMYTRO DOROSCHENKO
DER POLNISCH-UKRAINISCHE KRIEG VOM JAHRE 1671
(ZUR GESCHICHTE DER HETMANSCHAFT PETRO DOROSCHENKO'S)

ДМИТРО ДОРОШЕНКО
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА
1671 РОКУ
(ДО ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНУВАННЯ ПЕТРА ДОРОШЕНКА)

*Відбитка з Наукового Збірника т. III
Українського В. Університету в Празі*

ПРАГА 1942

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
DRUCKEREI DES PROTEKTORATES BÖHMEN UND MÄHREN IN PRAG
ДРУКАРНЯ ПРОТЕКТОРАТУ ЧЕХІЯ Й МОРАВА В ПРАЗІ

DMYTRO DOROSCHENKO
DER POLNISCH-UKRAINISCHE KRIEG VOM JAHRE 1671
(ZUR GESCHICHTE DER HETMANSCHAFT PETRO DOROSCHENKO'S)

ДМИТРО ДОРОШЕНКО

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА
1671 РОКУ

(ДО ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНУВАННЯ ПЕТРА ДОРОШЕНКА)

*Відбитка з Наукового Збірника т. III
Українського В. Університету в Празі*

ПРАГА 1942

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
DRUCKEREI DES PROTEKTORATES BÖHMEN UND MÄHREN IN PRAG
ДРУКАРНЯ ПРОТЕКТОРАТУ ЧЕХІЯ Й МОРАВА В ПРАЗІ

Загострення відносин між Дорошенком і Польщею по невдалій Комісії в Острозі. Дорошенко готується до війни з Польщею. Корсунська рада. Польський уряд піддержує козаків проти Дорошенка. Місія Рачковського в Чигирині. Дорошенко осягає зміни хана в Криму. Поход Дорошенка під Білу Церкву. Польський наступ на Поділля. Ханенко прилучається до польського війська. Оборона Кальника. Запорожці проголошують Ханенка гетьманом. Контр-наступ Дорошенка. Погром поляків під Тростянцем. Припинення кампанії на зиму.

Що Дорошенко, приступаючи до переговорів в Острозі літом 1670 року, не сподівався прийти до якогось остаточного порозуміння з Польщею, а бажав тільки виграти час і підготувитись до дальшої акції — вже збройної, це видно з тих умов, які він поставив польській стороні: в інструкції своїм делегатам, генеральному писареві Михайлові Вуяховичеві й колишньому генеральному судді Германові Гапоновичові, стояли такі пункти, на які Польща ніяк не могла погодитись, наприклад: повна свобода православної церкви на просторі цілої Речі Посполитої, «поки язик народа руського засягає», місця в сенаті для митрополита й п'яти єпископів, обсадження всіх посад — сенаторських, двірських і земських — у Київському воеводстві тільки особами православної віри, а в Чернігівському й Брацлавському по черзі православними й католиками; права для українського міщанства, національно-територіальна автономія для козацької України в межах Київщини й Брацлавщини і т. д.¹⁾ Обставини для Польщі в 1670 році здавались іншими, ніж в 1658, і договорюватись з Дорошенком, який мав за собою лиш частину правобережної України, на основах Гадяцького трактату, коли Виговський пертракував в імені цілої України обох боків Дніпра, поляки не мали

¹⁾ Акты Южной и Западной России, т. IX, ст. 196—206.

жадної охоти. Що Дорошенко не мав із свого боку серйозного наміру провадити переговори, видно з усеї його тактики: вимагання закладників з польського боку за своїх послів, проволікання з їх висилкою і нарешті повне здержання від участі в переговорах. І польські комісари мали певну рацію, коли в своїм звіті урядові писали, що всі його писання до польського уряду »не мали в собі щирости і правди, а скоріше мали явну зраду«, та що Дорошенко »не за-для того хотів комісії, щоб привести її до skutku, а за-для іншої мети: перша, — щоб, забезпечивши себе від польського збройного нападу, здійснювати свої замисли; друга, — щоб на випадок, як не вдасться йому з турецькою протекцією, не цілком настроїти проти себе Польщу«. Дорошенко, як амбітна людина, за порадою митрополита Тукальського, задумав здобути собі титул господаря або удільного князя, щоб володіти Україною, поневеливши козаків. А щоб легше цього було досягти, прийняв турецьку протекцію.²⁾

Зрозумівши, що з Дорошенком договоритись не вдасться, польський уряд, ігноруючи Дорошенка, визнав гетьманом правобережної України Михайла Ханенка й заключив з ним договір,³⁾ про який Костомаров справедливо зазначив, що в ньому з боку козаків давалось більше зобов'язань, ніж з боку поляків; унія залишалась у повній силі, ніякого вилучення України в окрему територію, власники маєтків повертались без ніяких обмежень, гетьман позбавлявся права зносин з чужими державами і мав ходити в походи з наказу коронних гетьманів, а не короля, як того вимагав Дорошенко.⁴⁾

Дорошенко так мало дорожив установленням якихось тривалих приязних відносин із Польщею, що в той самий час, як польські комісари, сидючи в Острозі, дожидались приїзду його послів, він зробив збройну демонстрацію під Білою Церквою: 2000 сердюків під командою німця Бідермана, що колись служив у польській залозі Чигирина, а тепер був капітаном гвардії Дорошенка, облягли Білу Церкву, щоб не дати звести збіжжя з поля. Собеський вислав проти нього 2500 війська, при наближенні якого Бідерман відступив, і 12. VIII. польське військо повернулось уже до свого обозу під Золочевом.⁵⁾

²⁾ Biblioteka Raczyńskich, Nr. 360, лл. 139—140, і Archiwum Główne Akt Dawnych, Libri Legationum Nr. 25, лл. 50—57.

³⁾ Оригінал в Б-ці Замойських у Варшаві, cod. 1807, л. 126; копії в Б-ці Akad. Umiejęt. в Кракові, Nr. 1070, л. 301—302 і Arch. Gł. у Варшаві, кн. 25, л. 49—50 і 68—77. Надруковано в Актах Ю. З. Р. IX, 351—355 і у Величка, Лѣтопись, т. II, 263—271.

⁴⁾ Костомаровъ, Собрание Сочинений, кн. VI, ст. 167—168.

⁵⁾ A. Helcl, Listy Jana Sobieskiego do żony Maryi Kazimiry. Kraków, 1860, ст. 197—199; A. Grabowski, Ojczyste spominki, т. II, Kraków, 1845, ст. 323—324; Акты Ю. З. Россіи, т. IX, ст. 285.

Легко зрозуміти обурення Дорошенка, коли він довідався про визнання з боку Польщі гетьманом його найбільшого ворога — Ханенка. Одначе, ситуація, покищо, складалася для Дорошенка настільки несприятливо, що він не міг відразу зірвати з Польщею: позиція Ханенка, за яким стояло Запорожжя, дуже скріплялася отим визнанням його з боку Польщі. Хан кримський був до Дорошенка настроений вороже і пропонував Польщі свої послуги проти нього.⁶⁾ Справа турецької допомоги ще не була остаточно вирішена; принаймні, маємо відомості про самі лиш переговори в тій справі.⁷⁾ Отже, доводилось ще чекати, і Дорошенко продовжує зносини з Польщею так, мов би нічого не сталося, і тільки в листах до Яна Собеського, з яким його в'язали якісь особливі, майже інтимні відносини, скаржився на різні прикордонні інциденти.⁸⁾ Собеський і сам був крайньо незадоволений з визнання Ханенка, побоюючись, що цим Польща сама штовхала Дорошенка на тісніший союз із Туреччиною.⁹⁾ Не зовсім задоволені з того були навіть підканцлер Андрій Ольшевський,¹⁰⁾ керівник тодішньої польської політики, і прімас Польщі Микола Пражмовський.¹¹⁾

Дорошенко вислав навіть на осінній сойм 1670 р. до Варшави одного з своїх найкращих дипломатів Ярему Петрановського й генерального осавула Михайла Харлана, що теж виконував дипломатичні доручення, їздивши, наприклад, до Царгороду. Він дав їм інструкцію, яка зовсім повторювала умови, що їх Дорошенко ставив був на острозькій комісії, з тим лиш додатком, що тепер він домагався ще запровадження в державних канцеляріях Корони і Литви української мови, як урядової, при зносинах з українськими сторонами, та щоб вищі духовні посади: митрополита, єпископів і архимандритів обсаджувались людьми без огляду на їх шляхетське чи нешляхетське походження.¹²⁾ Ясна річ, що це робилось лише для демонстрації й задля заманіфестування змагань Дорошенка, як в очах польської сторони, так і своєї, української.

⁶⁾ Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, т. I, Kraków, 1880, ст. 536—537.

⁷⁾ Acta historica, I, 535—536; В-ка Raczyńskich, Nr. 360 — реляція острозьких комісарів; J. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches XI, ст. 465, № 1673; Лѣтопись Самовидца, Київ 1878, ст. 108—109; Лѣтопись С. Величка, кн. II, Київ 1851, ст. 253—254.

⁸⁾ Acta historica I, 599—600.

⁹⁾ Helel, Listy Sobieskiego, ст. 208; Acta historica, I, 618—619.

¹⁰⁾ В-ка Raczyńskich, cod. 360, лл. 157—159.

¹¹⁾ В-ка Raczyńskich, cod. 360, лл. 161—162.

¹²⁾ Archiwum Główne, Libri Legat., Nr. 25, лл. 58—63; надруковано в Актах Ю. З. Росції, т. IX, 300—311.

Що Дорошенко сам не покладав ніяких надій на те, що справа договору з ним буде перерішена в Варшаві, видно хоч би з того, що він не дав своїм послам ніяких повноважень для заключення договору, і, коли вони були вже в дорозі, вислав за ними наздогін записку, в якій нагадував їм ще раз про це.¹³⁾ Хоча Собеський і писав до Дорошенка, що його послів король прийняв «по батьківському»,¹⁴⁾ але на всі умови, поставлені в гетьманській «Інструкції» вислухали лиш чемну відмову, як каже Величко, «збули їх фіглями і компліментами»,¹⁵⁾ а король видав 23. XII. 1670 спеціальний універсал, в якому, так би мовити, публично вияснив, чому в Острозі договір заключено не з Дорошенком, а з Ханенком.¹⁶⁾ Щоб скомпромітувати митрополита Тукальського, король опублікував окремою грамотою текст присяги, зложеної 29. XI. 1665 Тукальським на вірність Речі Посполитій — тоді, як ішла мова про звільнення його з польського арешту.¹⁷⁾ Обидві грамоти були видруковані, так само, як і соймова конституція з затвердженням Острозького пакту були доручені Петрановському.

Петрановський повернувся до Чигирини десь у лютому 1671 року. Ще на початку року сталася подія, яка дуже загостила відносини між Дорошенком і польською стороною: вислані ним до Собеського посланці — хорунжий Паволоцького полку і сотник Подільського полку були вбиті, перший за Заложцями на галицько-волинському погряниччі, а другий під Деражнею в околиці Бару. Пізніше виявилось, що замордування подільського сотника було ділом якогось Кавецького, сина подільського судді. Звістка про вбивство послів викликала з боку Дорошенка гарячий протест у формі листа до Собеського 18. I. 1671.¹⁸⁾ Пізніше, коли Дорошенко довідався, що винувником був Кавецький, він вислав 28. II. 1671 спеціального листа до Собеського, вимагаючи покарання справців убивства й повороту пограбованих при тому розбої коней, риштунків, грошей і накуплених ріжних речей.¹⁹⁾

Така сама доля, що й забитих послів, трохи не спіткала самого Петрановського, коли він вертався з Варшави: так само й на нього напали в Ямполі на Волині, в маєтку князя

¹³⁾ Записка ця з датою 9. X. 1670 була доручена Петрановському в Межибожі на дорозі. Вона переховується в Архіві Чарторийських у Кракові, cod. 844.

¹⁴⁾ *Acta historica*, I, ст. 608.

¹⁵⁾ Лѣтопись Величка II, ст. 232; *Archiwum Głównie*, Nr. 25 лл. 68—75.

¹⁶⁾ Акты Ю. З. России IX, 348—357; Величко, Лѣтопись II, 255—289.

¹⁷⁾ Величко, Лѣтопись II, 291—294.

¹⁸⁾ *Acta historica* I, 613—614.

¹⁹⁾ *Acta historica* I, 625.

Костянтина Вишневецького: при його проїзді через містечко вдарили на гвалт у дзвони й хотіли його вбити, і він врятувався, пробивши собі шлях оборонною рукою, але позбувшись своїх речей.

Про вражіння, яке зробили привезені Петрановським з Варшави документи, оповідає наочний свідок — єпископ Шумлянський. Він об'їздив свою єпархію і на Богоявленський ярмарок заїхав до Могилева на Дністрі. Тут його захопив Дорошенко й казав привезти до себе до Чигирина.²⁰⁾ За кілька день потому прибув Петрановський і насамперед розповів про свою пригоду; коли Дорошенко це почув та коли побачив привезені Петрановським документи, де його самого називано зрадником, а Ханенка гетьманом, де так само зрадником названо й Тукальського, »котрого духом живе гетьман і вся Україна«, то зараз-же вночі скликав раду.²¹⁾ На другий день він запросив до себе Шумлянського, і тут обидва, і гетьман, і митрополит, »з великим плачем і присягаючи«, почали казати, що вони щиро прагнули миру й вірного підданства королеві й Речі Посполитій; що давши слово під Підгайцями і склавши присягу, вони обоє вірно додержували слова і, коли шукали турецької протекції, то тільки на те, щоб оберегти свій край від татарських наїздів. »Але, казав Дорошенко, коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарты, то мусить пролитись християнська кров. Ти, отче владико, тікай як-найшвидше, бо вже посилаємо по С'рду. Не тільки Турчина, але й самий Ахерон подвигнемо на Польщу!«²²⁾

Давши Шумлянському листа до короля, Дорошенко відпустив його, і обидва — гетьман і митрополит радили йому поспішати, щоб не попасти в татарські руки, а Дорошенко ще дав йому зпід себе коня. Потім ще в дорозі наздогнав його післанець Тукальського, даючи знати, що в Україну ввійшла Білгородська Орда, і щоб Шумлянський поспішав, або щоб сховався десь в укріпленому місті.²³⁾

Шумлянський повернувся до Львова 14. III. і здав звіт із своєї подорожі Собеському. Він писав, між іншим, що скрізь, де не зупинявся в Україні, не чув злого слова про Дорошенка, що це неправда, ніби він втратив у народа довір'я. А самий Чигирин справив на нього таке вражіння, що це вже не хлопи, а самостійний народ, і зникло вже там грубіянство, тиранство, пияцтво і всяке варварство. Гетьман завжди відбуває раду з митрополитом вночі або вранці. Достатки, пишність, полі-

²⁰⁾ Лѣтопись Самовидца, 110.

²¹⁾ Acta historica, I, 630.

²²⁾ Ibid.

²³⁾ Acta hist. I, 628—631.

тика — все це не як у козацького гетьмана, а як у найбільшого польського магната. Козаки найбільше сміялися з того пункту Острозької комісії, де стояло, що духовенство й пани можуть вертатись до своїх маєтків, і питали: чому ж пани не їдуть, адже теперішній гетьман Ханенко їм дозволив? Дорошенко перебуває в порозумінні з лівобережним гетьманом Многогрішним і з тим Стенькою, що царя московського воює, зноситься частими листами.

Одночасно з реляцією Шумлянського одержав Собеський донесення з Бару, що на Польщу йде Білгородська Орда під проводом Суїн-Кази аги, що колись брав участь в боях під Варшавою за часів шведської війни, а з ним козаки під проводом наказного гетьмана Гоголя.²⁴⁾ Як виявилось пізніше, татари перейшли Дністер по льоду і під містечком Стіною з'єднались із козаками, яких було з тисячу серденят і деяке число городових козаків. Татар було 4000. З-під Стіни рушили під Бар і Меджибож, попалили багато сіл, набрали ясиру, а коли верталися, то напали на них мешканці Бару і одбили багато ясиру й здобичі.²⁵⁾ Собеський писав до жінки, що причиною відступу татар була весняна розталь. Козаки попалили села Кавецького з помсти за вбивство своїх послів.²⁶⁾ Отже, це був звичайний наїзд, а не справжня війна, хоч обидві сторони приготувались уже до тої війни.

Але готуючись до війни і ждучи лиш весняного часу (того року зима була довга й холодна), Дорошенко й тоді ще не зривав з Польщею дипломатичних зносин, а в себе переводив тимчасом, коли так можна висловитись, моральну мобілізацію козацтва. Зразу ж по повороті Петрановського він скликав у Корсуні раду з старшин і військової черні. На цій раді читано королівського листа до війська. Сам Дорошенко прибув на раду під самий її кінець, щоб не в'язати її своєю присутністю.²⁷⁾

Рада відбулася правдоподібно 22. II. ст. стилю, бо цим днем позначено всі документи, що були її наслідком. Передусім лист самого Дорошенка до короля, де він підкреслював свою неприсутність на раді — маючи на увазі, що в листі короля було кинуте на нього підозріння, ніби він рішає всі справи без відома ради.²⁸⁾

Можна думати, що Корсунська рада була відповіддю не тільки на королівський лист з його спробою дискредитувати

²⁴⁾ Acta hist. I, 630—631.

²⁵⁾ Acta hist. I, 635—636.

²⁶⁾ Helcl, 225—226.

²⁷⁾ Acta hist. I, 622.

²⁸⁾ B-ka Narodowa, cod. 135, лл. 99—100; Acta hist. I, 622—623.

Дорошенка в очах Війська Запорозького, але й на акцію польського уряду, скеровану до того, щоб підбурити проти Дорошенка козацькі маси й кинути гасло чернецької або чорної ради. Цю акцію інсценізував на початку 1671 року підканцлер Ольшевський, висилаючи в Україну, як королівського комісара, Миколу Рачковського, королівського дворянина, додавши йому в помічники Тарасовського сотника Леська Руданина. Цей Руданин довго служив при Дорошенку, зробив йому значні услуги підчас боротьби з Суховієм, був на раді полковників у Чигирині, де вирішувалася справа турецької протекції і де «примушувано» їх підписуватись під ухвалою цю протекцію прийняти; але, коли він спостеріг «зраду Дорошенка» королеві, то «одірвався» від Дорошенка, дав знати в Польщу про всі Дорошенкові «факції», прибув сам до Варшави, й тут йому доручено було їхати знов в Україну, агітувати проти Дорошенка й за скликання чорної ради.

Рачковський і Руданин виїхали, доставши з королівської канцелярії цілу пачку документів, виданих в один день 24. I. 1671.²⁹⁾ Перш за все два королівські універсали про чорну раду, один «на цілу Україну», другий на ім'я Ханенка. Король рекомендував Ханенкові Леська Руданина, як людину, що відкинулася від Дорошенка за його «зраду» і за турецьку протекцію. Далі — королівський універсал самому Руданину з обіцянкою ласки; універсал короля до козаків «Друковців» у Білій Церкві — видно, якогось охотницького полку; Ольшевський писав від себе до Ханенка, до київського воеводи і до Гізеля. Нарешті, сам Рачковський достав інструкцію, якою доручалося йому разом з Леськом Руданином підбурювати козаків проти Дорошенка й агітувати за скликання чорної ради, що її постанови король обіцяв негайно затвердити.

Місія Рачковського й Руданина, як видно, не мала успіху. Хоч йому й доручалося заїхати до Собеського, щоб поінформувати про своє завдання, але в листуванні Собеського ми не знайшли про Рачковського якоїсь згадки. Натомість Дорошенко, пишучи до Собеського, з великим обуренням згадує і про Рачковського, і про Руданина.

Стараючись підкопати становище Дорошенка в самій Україні агітацією за чорну раду, керівник польської зовнішньої політики того часу, підканцлер Андрій Ольшевський, старався також підірвати до нього довір'я з боку турків, доручаючи польському послові в Царгороді Висоцькому скомпромітувати й здискредитувати Дорошенка в очах турецького

²⁹⁾ Усі вони в копіях знаходяться в Arch. Główn., Libri Legationum, кн. XXV, лл. 191—197 (раніше переховувалися в Моск. Головн. Архіві Мін-ва Закордонних Справ, а по ревіндикації повернуті до Варшави).

правительства. З цього погляду дуже цікавий лист Ольшевського до Висоцького, пересланий останньому з Варшави через якогось каноніка («*canonicus Tornacensis*»), який в січні 1671 приїхав був до Варшави з Адріянополя й привіз од Висоцького реляцію.³⁰⁾ Лист цей з датою 3. II. 1671 доручає вяснити великому везірові, що Дорошенко й Тукальський дурять Порту, дбаючи тільки за свої власні інтереси.

Ольшевський доручав сказати везіру, що Дорошенко зовсім не має тої поваги, як старі гетьмани, бо на Запорозжжі сидить Ханенко, при якому більшість войовничого козацтва, а третій гетьман — Многогрішний сидить на Задніпров'ю. Найслабший серед них — Дорошенко, що держиться тільки головою й пером Тукальського, маючи всього ледве 6000 війська, так що поза Чигирин і висунутись не може. Держиться самими серденятами, але й ті охочі перейти до короля. Це все скоро виявить чорна рада, яку король скликає на Росаві і шле туди свого комісара Рачковського. Там доведеться Дорошенку або згинути, або тікати до Порти в компанію до Юрія Хмельницького й Тетері, бо деінде протекції мати не може, а московський царь прийняти його не хоче.³¹⁾

Розуміється ця вся акція Ольшевського не залишалася таємницею для Дорошенка і не могла не підкопувати його довір'я до всіх поєднавчих спроб з боку Польщі. Щоб спаралізувати цю акцію, здискредитувавши її в очах самого польського уряду, Дорошенко й круги, що стояли за ним, організують висилання листів з протестами в імені козацької старшини й всього війська. Нам невідомо, чи був висланий до короля якийсь спільний лист від учасників Корсунської ради. Збереглися тільки листи від окремих полковників, писані в імені їх полків, та від обох генеральних суддів: Прокопа Бережецького й Семена Половця. Головною метою всіх листів було засвідчення повного довір'я з боку Війська до гетьмана Дорошенка й висловлення апробати його політиці.

З Корсунської ради вислані були листи не тільки до короля: зібрана на раді старшина вислала ще від себе колективного листа й на Запорозжжя на ім'я кошового й усього товариства. Як слушно завважив дослідник цієї доби, той лист особливо цікавий тим, що, коли листи до короля були стилізовані більше в урядовому тоні, то лист до запорожців має характер, так би мовити, домашній, свобідний; тут старшина, вірна ідеям Дорошенка, висловлює досить ясно свою програму, закидаючи партії Ханенка »сервілізм« та занадто велику

³⁰⁾ Про цього каноніка див. *Acta histor.* I, 609—610 і *Zaluski A. Ch.: Epistolae historico-familiares*, t. I. 1709, ст. 282.

³¹⁾ *Arch. Główna, Libri Leg.* XXV, 198—199.

податливість у пертракціях в Острозі з польськими комісарами.³²⁾

Із козацьких листів підканцлер Ольшевський зрозумів, що Дорошенко і його прихильники хочуть не чого іншого, як тільки того, щоб «Народ руський і провінцію руську зробити самостійною і незалежною». Але з огляду на тяжкий стан Польщі, яка не могла на той час виставити в поле більше, як 7000 війська, Ольшевський не вважав за можливе відкидати мирові пропозиції Дорошенка і зрікатись спроби полагодити конфлікт мирним способом. Так писав Ольшевський до воеводи люблинського Рея 14. IV.,³³⁾ а до Собеського писав 10. IV., що для нього ясно, що козаки не дотримають навіть Чуднівської умови і хочуть зовсім скинути панування над собою Речі Посполитої.³⁴⁾

Дуже скептичний погляд на стан військової оборонності Польщі висловлював примас Польщі, Микола Пражмовський; він пригадував королю, що Польща має тепер вже не таке військо, як було колись під Хотином, Берестечком і Жванцем,³⁵⁾ що шляхта не хоче дозволяти нових податків на збільшення війська, якого фактичний стан, коли одрахувати залоги й офіцерський корпус, не виносив більше, як 7000 людей.³⁶⁾

Вже як тільки надійшли реляції Шумлянського й Мочидловського про появу на гряницях Польщі Білгородської Орди й козаків, Собеський наказав чернігівському каштелянові Сільницькому вирушити для охорони Волині й Поділля на лінію Кам'янець—Бар—Меджибож з кількома кінними хоругвами й драгунськими полками, а також з охочим полком Пива; до ближчих воеводств розіслав універсали з осторогою про татарську небезпеку.³⁷⁾ 12. IV. Собеський видав до шляхти універсал, в якому оповіщав, що по повороті з Варшави в Україну козацького посла Петрановського, Дорошенко розпочав ворожу акцію; в Україну ввійшли орди білгородські, буджацькі, добруцькі й очаківські й злучилися під Стіною з козаками, над якими наказним гетьманом призначено Гоголя; напевно він має замисел іти, не дожидаючи воєнної пори, далі вглиб королівства. Через те Собеський остерігав шляхту про цю небезпеку.³⁸⁾ Сам Собеський, одначе, ще не думав, що вже

³²⁾ О. Целевич, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 25, Львів 1898, ст. 14.

³³⁾ В-ка Raczyni., 360, лл. 157—159.

³⁴⁾ Acta hist. I, 643.

³⁵⁾ Acta hist. I, 632.

³⁶⁾ В-ка Raczyni., 360, лл. 161—162.

³⁷⁾ Acta hist. I, 629, 633.

³⁸⁾ Acta hist. I, 644—645.

зразу почнеться справжня війна з участю турків. Він гадав, що султан турецький, наказавши татарам і козакам зробити наїзд на Польщу, хотів лиш випробувати козаків, чи вони дійсно зрікаються підданства королю й Речі Посполитій. »Ось до чого довела козаків відправа Петрановського й замордування Дорошенкових послів« — додає він в листі до Ольшевського.³⁹⁾ Якраз тоді дістав Собеський листа від Дорошенка й копії листів козацької старшини до короля. З цих листів він дорозумівся, що козаки не зрікаються мирних способів полагодження конфлікту, і тишився з того, бо вважав, що, коли Річ Посполита кілька років тому, ще не будши так виснажена, погодилася на Чуднівську умову, то тим більше повинна шукати мирного виходу тепер, коли вона так знищена. Та все-таки, не вірячи, що Україна піддасться вповні, він уважав за необхідне бути готовим і до війни.⁴⁰⁾

Властиво, сили Дорошенка були невеликі, а міжнародне становище його було дуже непевне. Основою його військової сили були п'ять сердюцьких полків, приблизно яких 10.000 людей.⁴¹⁾ Зруйновані й виснажені довголітньою війною й усобицями, городові полки правобережної України ледве чи могли виставити хоча б других 10.000. Союзником була тільки Білгородська Орда. Кримський хан був вороже настроений до Дорошенка, і його посол у Варшаві заявляв, що він готовий власною рукою стинати татар, які тепер напали б на Польщу.⁴²⁾ В тилу в Дорошенка були запорожці з Ханенком, готові кожної хвилини нанести удар в спину. Ольшевський писав Ханенкові, щоб він не допускав білгородських татар до з'єднання з Дорошенковими козаками, сповіщав, що сам король наближається до України і скликає посполите рушення; що кримський хан вже вдруге прислав свого посла до Варшави з освідченням приязні; радив Ханенкові зноситися з Польщею через Білу Церкву.⁴³⁾ Щоб відтягти турків од Дорошенка, Ольшевський писав до польського посла в Туреччині Фр. Висоцького, щоб він з'ясував везірові, що Дорошенко й Тукальський не мають сили й обдурять Порту, а що Польща сильна й має союзників.

Дорошенко добре здавав собі справу з труднощів своєї ситуації і розвивав дипломатичні зносини на всі боки. Щоб зашахувати Польщу, він звернувся навіть до пруського курфюрста Фридриха-Вільгельма, нав'язуючи до традиції свого

³⁹⁾ Acta hist. I, 634.

⁴⁰⁾ Acta hist. I, 634—635.

⁴¹⁾ Полонений козак з полку Жеребила казав, що їх в полку 2000 людей. Acta hist. I, 636.

⁴²⁾ Acta hist. I, 636.

⁴³⁾ Acta hist. I, 637.

великого попередника Богдана Хмельницького.⁴⁴⁾ Щоб зробити уступчивою Москву, він завів зносини з Стенькою Разіним, що захитав був самі основи соціального ладу в Московській державі.

Що саме спонукало Дорошенка звернутись до курфюрста бранденбурзького? Як ми вже зазначили, Дорошенко, що вийшов із школи Богдана Хмельницького, знав уже про зносини й намірений союз великого гетьмана з Бранденбургом. Як каже німецький історик Дройзен, в 1668 році, перед самим зреченням Яна-Казимира, появилась була у бранденбурзького посла в Варшаві Овербека якась делегація від українських козаків, зложена з православного духовенства, з просьбою прийняти Україну під протекторат курфюрста. Козаки обіцяли дійти аж до Торна, щоб так сполучитись із військами курфюрста.⁴⁵⁾ Довідавшись, що в Польщі, на ґрунті незадоволення з недолугого Михайла Вишневецького, повстала думка віддати королівську корону Фридрихові-Вільгельмові,⁴⁶⁾ Дорошенко пропонував тепер йому свої послуги, цілком слушно надіючись, що курфюрст, здобувши польський трон, дасть, яко польський король, максимум бажаної автономії Україні; та навіть, якби плян осаження курфюрста на польському троні й не мав успіху, зв'язок України з Бранденбургом мусів спонукати польський уряд до як-найбільших уступок в домаганнях Дорошенка. Але увесь плян Дорошенка розвіявся з тої причини, що лист його не потрапив до рук курфюрста й замість того опинився в руках короля.

Дорошенко, видно, не дуже прийняв до серця пригоду з своїм листом до курфюрста, який по суті був лиш тактичним ходом з його боку, — і так це й зрозуміли в польських кругах; принаймні у своїм листі з дня 27. VII. 1671 р. до Собеського він зовсім спокійно писав, що звернутись до курфюрста спонукав його сам польський уряд своєю неширою і незичливою до України політикою.

Одночасно з спробою нав'язати безпосередні зносини з курфюрстом бранденбурзьким, задумав Дорошенко зашахувати другого свого противника — Москву своєю інгеренцією в справу Разіна. Саме в березні того ж таки 1671 р., користуючись з переїзду через Україну македонського архієпископа Манасії, просив Дорошенко запропонувати цареві

⁴⁴⁾ І. Кривецький. Під протекцію курфюрста. »Записки Н. Т. ім. Ш. т. 117—118, Львів 1914, ст. 127—129.

⁴⁵⁾ J. G. Droysen, *Geschichte der preussischen Politik*, B. III. Leipzig, 1865, S. 239.

⁴⁶⁾ Кривецький здогадується, що Дорошенка міг про це повідомити колишній генерал артилерії В. Кн. Руського, Ст. Немирич, що під ту пору перебував при дворі курфюрста. Див. *op. cit.*, ст. 132.

його послуги, щоб привести до послуху Стеньку Разіна, що вже другий рік загрожував Москві своїм грізним бунтом. Те саме, що й Дорошенко, говорив Манасії в Каневі м. Тукальський.⁴⁷⁾ Певна річ, що ці просьби були лиш тактичним ходом, якому в Москві не надавали великого значення,⁴⁸⁾ а пропозиція щодо Разіна ледве чи могла припасти московським політикам до смаку, як це слушно зауважив один з наших істориків.⁴⁹⁾

Дорошенко дійсно зносився з Разіним,⁵⁰⁾ посилав до його листи й одержував від нього. Ще в кінці 1667 року прибула до Чигирина від Разіна делегація з 10 козаків, яка пропонувала спільну акцію проти Москви. Але Дорошенко був зайнятий тоді іншими справами. На початку 1670 р. зносини відновились. Адамович доносив, що в Кременчузі спіймано Дорошенкового агента, сотника Михайла Карачевського, який віз від гетьмана листа до Разіна.⁵¹⁾ На цей раз Дорошенко закликав Разіна до спільного виступу проти Москви, і звістка про це дуже стривожила московські круги. Карачевського москалі замордували на допиті.⁵²⁾ Дорошенко умовлявся з донським отаманом навіть про побачення. Одначе, шляхи їх розійшлися: як каже спеціальний дослідник зносин українського гетьмана з Разіним, Дорошенко дбав про національне визволення й про незалежність України, а Разін мав на меті тільки соціальне визволення. Хоча Дорошенко готовий був послугуватися Разіним, як політичним союзником, щоб зробити Москву більш уступчивою, але він боявся, щоб соціальна боротьба, яку провадив Разін, не перекинулася на Україну; страх перед соціальною революцією примусив Дорошенка зірвати зносини з Разіним.⁵³⁾ На раді в Корсуні 25. IX. 1670 р. Дорошенко читав листа від Разіна й, прочитавши, розірвав.⁵⁴⁾ Є відомості, що Разін зносився також і з Ханенком.⁵⁵⁾ Але й Ханенкові, видно, було з Разіном не подорозі.

13. V. 1671 р. відбулася у Варшаві воєнна рада в присутності Яна Собеського. Рада постановила скликати посполите рушення на половину липня, і мало б воно зійтися під Льво-

⁴⁷⁾ Акты IX, 390—393.

⁴⁸⁾ В. Эйнгорнъ, Сношенія малорос. духовенства съ москов. правит., М. 1899, ст. 722.

⁴⁹⁾ Ф. Уманецъ, Гетманъ Мазепа, СПб. 1897, 36—37.

⁵⁰⁾ Про зносини Дорошенка з Разіним писав і Шумлянський, див. Acta hist. I, 630—631.

⁵¹⁾ Эйнгорнъ, Сношенія, 727—28, 730, 797.

⁵²⁾ Д. Кравцов, Отголоски Разинщины на Украине, »Труды Института Славяноведения Академии Наук СССР. 1934, т. II, 87—88.

⁵³⁾ Д. Кравцов, 98—99.

⁵⁴⁾ Эйнгорнъ, 722.

⁵⁵⁾ Эйнгорнъ, 706.

вом. Король сам заявив, що 10. VII. виїде з королевою до Львова, щоб бути ближче до фронту.

Одною з ухвал ради було рішення продовжувати переговори з Дорошенком. З цією метою доручено Миколі Рачковському поїхати до Чигирина. Тимчасом обговорювано план нової комісії, на якій королівські комісари разом з представниками Дорошенка обмірковували б його пропозиції й спробували б прийти до порозуміння. Вже була уложена інструкція Вацлавові Тележинському, що мав їхати в Україну і там спільно з Рачковським організувати з'їзд комісарів з обох боків. Комісія мала відбутися в липні місяці. Якби з боку Дорошенка знову виникли якісь сумніви щодо безпечности його комісарів, то Рачковський з Тележинським мали б залишитися у нього закладниками.⁵⁶⁾

27. V. 1671 р. Дорошенко вислав до короля листа, в якому сповіщав, що прийняв Рачковського «під титулом комісара», але привезену ним інструкцію, видану з малої коронної канцелярії, він вважає і буде вважати за доказ і документ неласки до його з боку короля і Речі Посполитої. Хай владуть загони орди на голови тих, хто потурав звірствам Пива, який стинав, випалював українські міста й містечка, хто дозволив йому величатись Божим бичом на Русь, хвалитись наказом від короля й коронних гетьманів на знищення наших церков та монастирів (а Печерський монастир зруйнувати до щенту й самі печери завалити). Чого шукали, чого прагнули й прагнуть весь час, того й досягли. Нехай же король не бере того за зле, що, знати, сам Господь Бог постановив помститись за довготерпеливість нашу, за невинну кров і сльози людські, пролити через того безбожника.⁵⁷⁾ Дорошенко у відповідь на пропозиції Рачковського уложив сім «Пунктів», які в головних своїх рисах були повторенням «Інструкції», посиленої з Петра-новським в кінці 1670 р.

Прислані від Дорошенка пункти вже 19. VI. 1671 р. читалися в королівській раді в монастирі отців камалдулів на Білянах під Варшавою, де король перебував літньою порою.⁵⁸⁾ Кілька днів згодом (24. VI.) надійшов лист із Чигирина від Рачковського, писаний в дуже оптимістичному тоні. Рачковський радив сповнити бажання Дорошенка як-найскоріше, бо вже новий кримський хан стоїть на поготові й тільки жде наказів від Дорошенка.

Згадка Рачковського про нового хана в Криму, властиво, дає нам ключ до зрозуміння певної зміни політичної ситуації

⁵⁶⁾ Arch. Głównie, Libri Leg. XXV, 206.

⁵⁷⁾ Grabowski, II, 307—308.

⁵⁸⁾ Grabowski, II, 308.

на користь чигиринського гетьмана, а через те, мабуть, і зміни тону в листі Дорошенка до Собеського, висланого з Чигирина того самого дня 24. VI., що й лист Рачковського. Діло в тім, що Дорошенкові удалося добитися від Порти зміни на кримському троні: Аділ-Гірай, що помагав Ханенкові, був скинутий, а на його місце був посажений Селім-Гірай, який на початку квітня вже прибув до Криму.⁵⁹⁾ Селім-Гірай, ще молодий і добре, як на східні поняття, освічений, був у душі тайним полонофілом, але лояльно помагав султанові й українському гетьманові в їх боротьбі з Польщею. Калгою став брат Селім-Гірая Селамет-Гірай, а нуредином його брат у-других Сафа-Гірай.⁶⁰⁾ Тепер становище Дорошенка дуже скріплялося, він міг сміливіше провадити активну політику супроти Польщі.

В половині червня Собеський прибув до свого війська до Золочева. Він не знайшов, одначе, нічого наглого й небезпечного. Правда, неприятель вибрався був трьома шляхами: один відділ мав іти на Покуття і Підгір'я, другий на Волинь і Полісся, третій просто на Львів; але, натрапивши на коронне військо, яке прикривало всі шляхи, подався назад, захопивши польського язика й одбивши в одної хоругви табун коней. Побачивши бойову готовість війська, Орда подалась назад; вислана за нею погоня не змогла її здогнати.⁶¹⁾ Ця сутичка сталася 18. VII. Собеський виїхав був на один день до Жовкви, але скоро повернувся до обозу, прибувши туди 22. VII.

Тимчасом у Варшаві відбулася сенаторська рада, про постанови якої довідуємось з листа Ольшевського до Собеського з 10. VII., де він пише, що справу миру чи війни з Україною рада здає цілком на Собеського. На пропозиції Дорошенка в справі Білої Церкви найкраще нічого не відповідати й закинути йому в листі зносини з курфюрстом. Остаточні умови угоди з Дорошенком будуть подані по приїзді короля до Львова. Рачковського краще б відкликати від Дорошенка й вислати на його місце Тележинського.⁶²⁾ Але Рачковський був уже відкликаний листом короля 12. VI.⁶³⁾ Його діяльність викликала багато нарікань. Комендант Білої Церкви закидав йому, що він повивадав усіх вірних королю козаків, довідавшись про них від Ханенкового сотника Порубовського, і одного з них — Улановського Дорошенко казав розстріляти.⁶⁴⁾

⁵⁹⁾ Hammer, GOR. VI, 281—282, 695—696.

⁶⁰⁾ Д. Смирновъ, Крымское ханство, СПб. 1887, ст. 586—587; Hammer, GOR. IX, 445, Nr. 1675, 1676 і 1680.

⁶¹⁾ Helcl, 233; Acta hist. I, 657.

⁶²⁾ Akademja Um. 1070, л. 359.

⁶³⁾ Arch. Gł. L. Leg. XXV 218.

⁶⁴⁾ Akad. Um. 1070, 367— 69.

Переговори в справі комісії, яка мала б привести до згоди між Дорошенком та Польщею, згоди, в яку не вірила вже ні одна, ні друга сторона, не перешкодили тому, що війна фактично розпочалася без усякого формального виповідження. Розпочав її Дорошенко походом під Білу Церкву, яку він таки конче хотів мати в своїх руках. Як доносив 24. VIII. комендант Білої Церкви, Дорошенко заповів свій поход на Петра і Павла, цебто на 29. VI.⁶⁵⁾ Не маємо точних дат цієї кампанії під Білою Церквою, але вже 27. VIII. датує Дорошенко згаданий вище лист до Собеського: »з табору під Білою Церквою«. ⁶⁶⁾ Перед тим, як приступити до облоги фортеці, Дорошенко мав якусь раду і потому стягнув свої полки під Білу Церкву.⁶⁷⁾ Про число війська, яке було при йому, подавано різні відомості: за одними звітками він мав при собі »всі« правобережні полки,⁶⁸⁾ за другими — сім полків,⁶⁹⁾ за третіми 10.000 піхоти (серденят), кінноту і артилерію.⁷⁰⁾ Орди (білгородської) було при ньому небагато, хоч з польського боку їй приходили звістки, ніби її 30.000.⁷¹⁾

Перед приходом під Білу Церкву, з табору між Ставищами й Володаркою на Київщині остерігав Дорошенко населення, наказуючи всім ховатися до укріплених міст.⁷²⁾ Післанці Многогрішного, що виїхали з Батурина 3. VIII., оповідали у Москві, що Дорошенко з усіма своїми полками пішов до Білої Церкви і став коло неї табором, але »приступу ще не чинив, і боїв ще ні з ким не було«. ⁷³⁾ Один київський обиватель, який пробув у Дорошенка в обозі цілий тиждень, оповідав 24. VIII. у Києві, що Дорошенко не штурмував Білої Церкви, а тільки острілював її з гармат. Поляки робили часті вилазки з замку і зводили з козаками бої.⁷⁴⁾ Комендант фортеці Гергард Фітінгоф, який був призначений замість Лобеля, спалив передмістя, і ціле населення Білої Церкви, з жінками й дітьми скупчилося в замку, і від того повстав голод: запасів у замку було для самої лише залоги всього на 3—4 тижні; населення, зігнане до замку, не маючи хліба, вимагало від коменданта, щоб він або почав переговори з Дорошенком або здав йому фортецю.⁷⁵⁾ Та, видно, Дорошенко сам не хотів

⁶⁵⁾ Ibidem.

⁶⁶⁾ Grabowski, Ojcz. Spom. II, 319.

⁶⁷⁾ Akad. Um. cod. 1070, л. 360.

⁶⁸⁾ Акты IX, 419.

⁶⁹⁾ Acta historica, I, 659.

⁷⁰⁾ Акты IX, 437.

⁷¹⁾ Acta I, 667.

⁷²⁾ Акты IX, 413.

⁷³⁾ Акты IX, 419.

⁷⁴⁾ Акты IX, 437.

⁷⁵⁾ Акты IX, 414.

добувати замку штурмом, щоб його не руйнувати, а сподівався примусити капітулювати голодом. Про це свідчать його листи до коменданта і до населення Білої Церкви, в яких він намовляв піддатись йому.⁷⁶⁾ На його бік передавалось багато людей із замку, в тому числі й старший пушкар, який присягав, що найдалі за три тижні здобуде фортецю.⁷⁷⁾ З-під Білої Церкви Дорошенко провадив оживлені зносини з Кримом; як каже польський посол в Криму Карвовський, від Дорошенка »бігали до хана посол за послом«; між іншим, зустрів там Бускевича, який перед тим побував у сілістрійського паші; турки із свого боку налягали, щоб хан скоріше давав Дорошенкові допомогу, але його стримувала небезпека з боку запорожців, які вже розпочали ворожу акцію проти Криму, пустошачи околиці замків на нижньому Дніпрі — Кизи-Керменя й Шан-Керменя — і заступивши всі шляхи від Очакова до Перекопу.⁷⁸⁾ Щоб допомогти ханові боронитись від запорожців, а разом із тим довести йому свою вірність турецькій орієнтації, вислав Дорошенко до Криму Кальницький полк, який залишився в Криму аж до половини грудня.⁷⁹⁾ 11. VIII. прийшла до Дорошенка звістка, ніби хан вже стоїть над річкою Цибульником, цебто зовсім близько від Чигирина, і 13.VIII. він вислав кальницького полковника Лобойка назустріч ханові.⁸⁰⁾ Але диверсія з боку запорожців затримала кримську поміч, а тимчасом надійшла звістка про польський наступ і загрозу з боку поляків Григорієві Дорошенкові.⁸¹⁾ Це примусило Дорошенка зняти облогу Білої Церкви, яка тяглася 3—4 тижні.⁸²⁾ 20. VIII. Дорошенко рушив зпід Білої Церкви виручати брата, залишивши в її околицях лише невеликий татарський загін в 400 душ для обсервації. Перед відходом він написав до коменданта листа, пояснюючи свій відступ тим, що почув про зближення коронних гетьманів і хоче йти до них, щоб пертракувати про справи Війська Запорозького, і перестерігав, щоб комендант не зачіпав околиць містечок.⁸³⁾ Фітінгоф писав до київського воеводи Козловського по відступі Дорошенка, ніби-то козаки мали великі втрати підчас облоги, а польська сторона хіба тільки те, що було спалене місто кругом замку.⁸⁴⁾

⁷⁶⁾ Акты IX, 331—334.

⁷⁷⁾ Акты IX, 416—418.

⁷⁸⁾ Acta hist. I, 662—663, 666; Акты IX, 448.

⁷⁹⁾ Про Кальницький полк у Криму див.: Акты IX, 414, 445—446, Helcl, 239; Acta hist. I, 692, 749; Grabowski, Ojcz. Spom. II, 144, 155.

⁸⁰⁾ Acta hist. I, 666.

⁸¹⁾ Акты IX, 637.

⁸²⁾ Akad. Um. 1070, л. 365.

⁸³⁾ Акты IX, 436—437.

⁸⁴⁾ Акты IX, 444.

План Собеського полягав у тому, щоб узяти Дорошенка в два вогні: від заходу мало наступати коронне військо, посилене підкріпленнями з Польщі і, в разі небезпеки з турецького боку — посполитим рушенням; з півночі мало прийти литовське військо, а з півдня мав здержувати татар Ханенко й робити диверсію в тилу в Дорошенка. Але йдучи на завоювання правобережної України, Собеський не залишав думки договоритись із Дорошенком, якщо той, бачучи себе стиснутим з усіх боків, погодиться на подиктовані йому з польського боку умови. В листах Собеського до різних високих достойників у Польщі раз-у-раз пробивається страх, щоб Дорошенко, доведений до »десперації«, не впустив до себе турецьких залог і не втягнув через те Польщу в війну безпосередньо з Туреччиною, яка досі, абсорбована війною за Крит і з арабами, обмежувалася тільки погрозами, спонукуючи до помочі Дорошенкові своїх васалів: господарів Молдавії й Валахії, Кримського хана й Білгородську Орду.

Загроза Білій Церкві прискорила, очевидно, наступ польського війська. Кампанія мала провадитись під спільною командою обох гетьманів — коронного Яна Собеського і польного князя Дмитра Вишневецького. Але фактично керував операціями сам Собеський, який, дарма що був хворий, виявив справді надзвичайну енергію і зручність у провадженні війни з невеликими, порівнюючи, силами, маючи не більше 10.000 війська, якщо не рахувати запорожців Ханенка. Коронне військо було поділене на дві частини: одна стояла під Кам'янцем, друга, разом з польним гетьманом, князем Дмитром Вишневецьким, між Збаражем і Тарнополем.⁸⁵⁾ Було його разом 12—14.000. Собеський перебував в половині липня в Яворові. Коли прийшов лист від коменданта Бару з дня 16. VII. про те, що в околицях Бару появилася Орда в числі 40.000, яка поділилась на кілька загонів з наміром напасти на польські провінції. Головна її частина в 20.000 зупинилась з своїм обозом разом з кількома полками козаків коло Вінниці.⁸⁶⁾ Собеський того самого дня виїхав до армії під Збараж. По дорозі в Жовкві він одержав 21. VII. нові відомості, що татари вже в кількох місцях зробили напади. Висланий з Бару під'їзд під Брацлав привіз звістку від одного селянина про те, що сотник брацлавський голосно казав своїм людям, що вони будуть облягати Бар, і звелів пильнувати, щоб нікого не випускати з міста, щоб хто не доніс ворогові.⁸⁷⁾ В Тарнополі Собеський дістав 23. VII. звістку аж з Відня про те, що

⁸⁵⁾ Akad. Um. 1070, л. 362—363.

⁸⁶⁾ Uryk Werdum, Dyarusz wyprawy Jana Sobieskiego z r. 1671. Scriptores rerum polonicarum, t. IV. Kraków 1878, st. 209—210.

⁸⁷⁾ Werdum, 210; Akad. Um. 1070, л. 363.

султан обіцяв прислати Дорошенкові в поміч 6000 яничарів. Він скликав військову раду при участі кн. Вишневецького і вищих офіцерів, і було рішено, що частина війська залишиться стерегти границь Галичини й Волині, а сам Собеський з більшою частиною негайно рушить під Кам'янець. 30. VII. був Собеський вже під Кам'янцем і оглядав його укріплення. Кам'янецька фортеця була в дуже лихому стані й не витримала б натиску турків і три дні. Собеський наказав привести її на спіх до порядку. Армія розташувалася під мурами Кам'янця. Собеський розсилав на всі боки під'їзди, щоб довідатись про ворога. 3. VIII. він вислав у Крим до нового хана ротмістра Карловського з подарунками, а в дійсності для того, щоб розвідати, що, властиво, у татар і турків на думці.⁸⁸⁾ 7. VIII. прийшла звістка з Бару, що Дорошенко з своїми козаками й татарами облягає Білу Церкву. Собеський написав до Дорошенка листа, де висловлював своє здивування, чому він противно всім своїм запевненням у приязні до польської республіки нападає тепер на Білу Церкву. Як каже учасник походу, німець Вердум, справжньою метою посилки цього листа було бажання дізнатись, скільки війська в Дорошенка, і що він задумує.⁸⁹⁾

Тимчасом прибув 15. VIII. гонець від Ханенка в 30 конях. Він пробився з великими зусиллями й небезпекою через Україну. Взагалі зносини з Ханенком, цебто з Запорожжям, були дуже утруднені. Так одного гінця, висланого від князя Вишневецького кружним шляхом через Полісся, полковник Пиво виправив з Димера човном — на щастя, згідно, як він висловився, з українським прислів'ям: »я тебе не чаю (?) і не убезпечаю.⁹⁰⁾ Цей гонець на ім'я Ковалевський, мало що не дістався до рук Дорошенкової варті, одначе втік і привіз на Запорожжя листи.⁹¹⁾

16. VIII. Ханенків гонець мав авдієнцію у Собеського. Він переказував, що Ханенко має 16.000 козаків і 5000 комликів, з якими хоче вдарити на Дорошенка ззаду; нехай тільки польське військо скоріше йде на Україну, щоб узяти Дорошенка в два вогні. Дорошенко посилав у Крим за допомогою, але звідти йому значної помочі дати не можуть, бо в Криму йде усобиця між старим ханом і новим Селім-Гіраєм, і татари бояться, щоб, коли їх багато піде на Україну, то Ханенко з своїми запорожцями скористується з цього і вдарить на Крим. Післанець Ханенка дістав відповідь, що поляки саме так і хочуть зробити і тільки ждуть, поки повернуться гінці.

⁸⁸⁾ Werdum, 212.

⁸⁹⁾ Werdum, 213.

⁹⁰⁾ Acta hist. I, 666.

⁹¹⁾ Акты IX, 415—454.

послані до Дорошенка на розвідку.⁹²⁾ Тимчасом прийшла звістка, що полковник Пиво «зніс» на північній Київщині два містечка: Черногородку і Бишев.⁹³⁾

17. VIII. над вечір одержано з Бару відомості, що там коло міста появилася була тисяча татар, в яких удалося захопити в полон 8 бранців. На допиті вони показали, що серед татар настав був переполох: розійшлася чутка, ніби з Польщі йде на них ціле посполите рушення шляхти, і тоді вся маса Орди кинулася дедому в Крим, ведучи з собою ясир і захопивши здобич. В Україні залишилося всього дев'ять чи десять тисяч татар, з них 3000 поставлені коло Умані, бо Дорошенко боїться, щоб уманці як-небудь не порозумілися з Ханенком, що був у них довго полковником. 3000 відіслані під Білу Церкву; решта стоїть між Вінницею і Браїловом. Разом із ними знаходиться 1500 козаків під командою Григорія Дорошенка. Вони дожидають підкріплень з Криму.⁹⁴⁾ Полонених татар припровадили до Кам'янця, і сам Собеський допитував кожного з них поодиноці. З інших джерел довідався він, що Григорій Дорошенко підступає з 2000 козаків і 6000 білгородської орди до Бару з боку Стіни.⁹⁵⁾

Собеський рішив заскочити ворога несподівано. Він вислав князеві Вишневецькому з Збаражу наказ вирушити негайно на сполучення з ним в означеному наперед місці й сам виступив 20. VIII. зпід Кам'янця до Бару, взявши з собою 4000 кінноти і залишивши всю піхоту, артилерію й обози в таборі коло Кам'янця.⁹⁶⁾ Але його плани розстроїло місцеве населення, яке спочувало Дорошенкові й доносило йому про кожен рух ворогів. В дорозі припровадили до його двох селян, які пристали були до козацького війська; не вважаючи на тяжкі муки на допиті, вони не дали ніяких відомостей про своїх.⁹⁷⁾ Собеський скаржився на запеклість населення в листах до короля і до жінки.⁹⁸⁾ Підчас маршу прилучився до його полк кінноти воеводи брацлавського Потоцького, а коло зруйнованого села Маньківці прилучився й князь Дмитро Вишневецький з своєю кіннотою і драгунами.⁹⁹⁾ Собеський так тихо пройшов вночі з 23. на 24. серпня повз Бар, що в місті й не спостерегли того. Щоб швидше йти вперед, в містечку Станіславчику покинули легкі польові гармати, що були при вій-

⁹²⁾ Werdum, 213—214; Akad. Um. 1070, л.л. 365—366.

⁹³⁾ Akad. Um. 1070, л. 365.

⁹⁴⁾ Werdum, 214; Grabowski, Ojczyzste Spominki, I, 174.

⁹⁵⁾ Acta hist. I, 659; Акты IX, 419; Grabowski, I, 174.

⁹⁶⁾ Grabowski, I, 174; Werdum, 215.

⁹⁷⁾ Werdum, 215.

⁹⁸⁾ Helcl, 238; Acta hist. I, 668.

⁹⁹⁾ Werdum, 215.

ську. Але захопити Григорія Дорошенка не вдалось: його попередили про наближення польського війська, і він відступив до укріпленого Брацлава.¹⁰⁰⁾

24. VIII. поляки дійшли до с. Ворошилівки над Бугом. Тут передова сторожа донесла, що показалися татари. Але вони втікли, поки надійшло військо. негайно направлено міст через Буг, зруйнований татарами, і військо рушило лівим берегом в погоню. Нарешті 26. VIII. дійшли до Брацлава. Це було доволі значне місто, колишня столиця воевідства, торговельне; мало воно чотири церкви, і мешкали в ньому самі козаки. Місто ділилось на верхнє, добре укріплене, положене на досить високій горі, що круто обривалась над Бугом, і нижнє; між обома був широкий став; нижнє місто було обведене земляним валом, сухим ровом і палісадами.¹⁰¹⁾ Того самого дня 26. VIII. почалися бої під Брацлавом.

При наближенні ворога козаки встигли замкнутись у місті, а татари стали обозом коло міста під охороною його гармат. Тимчасом зав'язалася з обох боків перестрілка. Головним завданням Собеського було роз'єднати татар і козаків. З цією метою, коли не вдалося виманити татар в поле, він вдарив на нижнє місто й запалив його; тому що воно було ціле з дерева, то воно скоро згоріло. В той самий час польське військо, не вважаючи на сильну канонаду з верхнього міста, врізалось між ним і татарським табором. Бачучи себе звідусіль оточеними, татари кинулись навмання тікати, і тут стався їх страшний погром. Полягло 500 простих татар і кілька мурз. Ясир і багата здобич дісталися полякам. Самих коней погубили татари 3000, за іншою версією навіть 7000. Щоб швидше втекти, татари покидали не тільки рушниці, шаблі, луки, але й кожухи, сідла, скидали з себе навіть усю одягу і так гнали голі. Поляки без утоми гналися за ними, сам Собеський брав участь у цій погоні. Гнали їх аж за Бершадь, де починався вже дикий степ. Спочили аж на Батогським полі, де колись Хмельницький розгромив польську армію де тоді поляг і старший брат Собеського Марко.¹⁰²⁾

Погром татар справив велике вражіння на околишні містечка, і цілий ряд їх піддався Собеському: Батог, Четвертинівка, Немирів, Ладинин, Красне, Шаргород, Браїлів. В ніч з 27. на 28. VIII. Собеський повернувся з погоні під Брацлав, де залишені ним гусари, драгуни й артилерія пильнували, щоб Дорошенко не вдарив на поляків з тилу.

¹⁰⁰⁾ Acta hist. I, 668—69; Helcl, 239; Grabowski, I, 175.

¹⁰¹⁾ X. Liske, Cudzoziemcy w Polsce, U. Werdum 1670—1672; Lwów 1876, s. 143—145.

¹⁰²⁾ Werdum, 217—218; Acta hist. I, 694; Helcl, 230; Grabowski, Ojcz. Spom. I, 176.

Григорій Дорошенко замкнувся в Брацлаві з цілим Брацлавським полком, серденятами й значним числом озброєних селян. Собеський скликав військову раду, на якій вирішили, що, не маючи піхоти ані важкої артилерії, не можна ані штурмувати міста, ані його облягати. Не даючи змученому своєму війську відпочити, Собеський наказав негайний відворот до Бару. Перед своїм відступом він вислав листа до гетьмана Дорошенка з датою 27. VIII, пишучи, що татарські наїзди на Волинь і Поділля привели його аж під Бар; він запевняв, що польське військо скрізь по-людськи поводитьсь з населенням, як про це можуть засвідчити міста Печери, Ладизин, Четвертинівка, Красне та інші; прохав приступити до переговорів і відпустити його офіцера Скшетуського, що попав у полон під Брацлавом. Одночасно вислав листа й до Григорія Дорошенка з тою самою проською. Григорій Дорошенко дійсно відпустив одного польського бранця, але не того, за якого прохав Собеський, бо той уже був одісланий, як «язик», до гетьмана Дорошенка.¹⁰³⁾

31. VIII. Собеський вже був під Баром, який став на довгий час його головною базою, звідки він керував операціями. Становище поляків серед зруйнованого краю було досить важке. Багато жовнів загинуло в боях і в дрібних сутичках. Українське населення, хоч і піддавалося, але було настроєне дуже вороже. Хоча сам Собеський і наказував поводитись гуманно, але його підвладні не завжди це виконували. Так сучасний свідок оповідає, що мешканці м. Ялова, рішивши піддатись, вислали до польського війська депутатів, але поляки постинали їм голови й кинулись добувати місто. Мешканці ставили розпачливий опір, але поляки за шостим штурмом опанували місто й вирізали все населення, крім жінок та дівчат, яких поділили між собою. Довідавшись про це, Собеський наказав випустити всіх бранок на волю.¹⁰⁴⁾ Серед польського війська розвинулась дезерція, на яку гірко нарікав Собеський.¹⁰⁵⁾ В здобутих містах довелось ставити залоги, і це зменшило контингент польської армії до 5000 людей.¹⁰⁶⁾ Біла Церква була блокована.¹⁰⁷⁾ Собеський в листі до своєї сестри гірко скаржився на короля й на Річ Посполиту, що завели його в надіях на поміч і залишили самого «з горсткою людей» здобувати Україну.¹⁰⁸⁾ При таких обставинах вважав Собеський необхідним не переривати переговори

¹⁰³⁾ Acta I, 664—665; Grabowski, I, 177; Werdum, 221.

¹⁰⁴⁾ Werdum, 221—222.

¹⁰⁵⁾ Acta hist. I, 674—675.

¹⁰⁶⁾ Acta hist. I, 668—669.

¹⁰⁷⁾ Acta hist. I, 675—677.

¹⁰⁸⁾ Acta hist. I, 678.

з Дорошенком в надії, що може вдасться прийти з ним до порозуміння, або принаймні виграти час.

8. IX. одержаний був од Дорошенка лист, писаний 25. VIII./4. IX. »з табору« під Ставищами. Він писав, що був дуже здивований нападом польської армії на Україну, що це йде всупереч з договором, заключеним у Підгайцях; він мав надію, що Собеський приступить до заспокоєння Війська Запорозького, натомість бачить, що він вдерся з військом в Україну... Дорошенко запевняв, що його ніщо інше не віддаляє від Польщі, як тільки непевність королівської ласки, і це примушує його шукати чужих протекцій, щоб передати Україну своїм наступникам визволеною з неволі. Не потребує хвалитися, що має досить військової сили, але волів би, щоб кров християнська не проливалась.¹⁰⁹⁾

Собеський відповів того самого дня 8. IX., що нема чого дивуватись його приходові з військом, скоріше б слід дивуватись вчинкам Григорія Дорошенка, що разом із ворогами святого хреста почав нападати на Волинь і на Поділля. Та й самому Петрові Дорошенкові дорога до комісії лежала зовсім не через Білу Церкву! Але що сталося — нехай іде в непам'ять. Краще взятися обома руками до святого діла миру. Нема чого ждати відповіді короля щодо комісарів: за комісарів визначені обидва коронні гетьмани, а місце для переговорів хай буде тут, у Барі.¹¹⁰⁾ 9. IX. Собеський прийняв Дорошенкового посла і передав йому цього листа.¹¹¹⁾ Разом із тим послом поїхав і післанець від Собеського, щоб швидше дістати відповідь. В листі до А. Требізького з 15. IX. Собеський признався, що мусів поводитись із Дорошенком так лагідно просто тому, що мав мало війська — не ставало навіть для залог по здобутих містах: якби було досить війська, то розправився б з Дорошенком інакше!¹¹²⁾

Але поки прийшла ця відповідь, військові операції не припинялися з обох боків. Дорошенко знову впровадив свої залози до Немирова, Ладижина й Печер, які піддалися були полякам, а сам »скочив« на короткий час до Чигирина.¹¹³⁾ Облога, чи краще сказати блокада Брацлава провадилася далі. 14. IX. Еронім Любомірський, висланий від Собеського, здобув Вінницю; всі оборонці міста полягли. 120 козаків засіли в мурах Єзуїтського костелу й завзято боронилися; коли їх залишилось живих всього 23, вони здалися, і поляки зараз же 15-ом постинали голови, а вісім — сотника з старшиною —

¹⁰⁹⁾ Acta hist. I, 673—674; Werdum, 224—5; Grabowski, II, 320—321.

¹¹⁰⁾ Acta I, 680—81; Grabowski, II, 321—322.

¹¹¹⁾ Werdum, 225.

¹¹²⁾ Acta historica I, 682.

¹¹³⁾ Acta histor. I, 683, 684.

одіслано до Бару.¹¹⁴⁾ Поляки захопили багато жінок і дітей, яких забрали в неволю. Але Собеський звелів усіх випустити. Вердум оповідає, що одна мати, не маючи ніякої змоги прогнати в спустошеному місті своїх семеро чи восьмеро дітей, залишила при собі двох, а решту продала по дукату за дитину польським офіцерам. Вона гірко плакала не так над тим, що віддає дітей в неволю, як над тим, що їх повернуть з православ'я на католицизм.¹¹⁵⁾ Не довіряючи своїм воякам, Собеський сам перевіряв усі вози, де було знайдено захованих жінок і дітей, в тім числі кілька гарних козацьких дівчат. Собеський усіх випустив на волю.¹¹⁶⁾

Коли був висланий під'їзд під Могилів, то зараз же з другого боку Дністра переправились волоські хоругви й помогли відбити поляків. При цьому був поранений син полковника Гоголя, а сам старий Гоголь разом із Кіяшкою »uskrobał«.¹¹⁷⁾ Тоді ж таки озвалася з підданством Стіна, дуже сильна кріпость; потім піддався Ямполь. Тим способом увесь край понад Бугом від самого Меджибожа аж за Вінницю до Брацлава схилювався до підданства королеві. Собеський вважав, що минуть цілі століття, поки трапиться друга така okazія до повороту України під Польщу.¹¹⁸⁾ Польські під'їзди тривожили безперестанно увесь край між Дністром та Бугом, а ротмістри Рушицові вдалось захопити Дорошенкових післанців, що поверталися з Криму.¹¹⁹⁾ 16. IX. прибули до Бару нові посли від Ханенка. Ханенко сповіщав, що стоїть з 8000 війська недалеко від Чигирини і нав'язав таємні зносини по цілій Україні, та що до нього прибув Іван Сірко. Разом з Сірком Ханенко збирався іти громити татарські улуси в околицях Тягині, щоб зробити диверсію в тилу у Дорошенкових союзників — білгородських татар. Він просив Собеського прислати свій універсал на Січ, щоб заохотити запорожців до боротьби з Кримом.¹²⁰⁾

В особі Сірка придбав собі Ханенко надзвичайно цінного союзника. Король ще на початку червня дістав від Сірка через козака Олексу Полеранку листа, де Сірко запевняв, що ніколи не брав участі в реbelieх проти Польщі і хоче й тепер вірно її триматись. Король відповів листом 12. VI. 1671, де похваляв Сірка за його вірність, заохочував до дальшої

114) Grabowski, I, 178, 179; Acta hist. I, 682—83, 694, 696; Werдум, 225.

115) Werдум, 226.

116) Werдум, 227.

117) Grabowski, I, 178; Acta I, 697.

118) Grabowski, I, 178—179; Acta I, 689, 690, 693.

119) Acta I, 693.

120) Grabowski, II, 143—144; Acta I, 689; Werдум, 226.

служби, сповіщав про комісію в липні місяці й заповідав свій приїзд в Україну.¹²¹⁾ Сірко пробрався на Січ в товаристві дев'яти людей, зрадивши Дорошенка, до якого пристав був 1669 року. Вже 7. VIII. рибалки, що ходили на Низ, оповідали в Голтві, що бачили Сірка на власні очі, і що січовики прийняли його з великою радістю й видали йому з січового скарбу одержу та просили бути ватажком.¹²²⁾ Сірко порозумівся з Ханенком,¹²³⁾ і вже в половині вересня за старим календарем кийвський воєвода Козловський мав із Корсуня й Канева відомості, що Сірко з Ханенком заступили кримському хану, що йшов до Дорошенка, переправи і билися з ним три дні; після того, мовляв, замирились на тих умовах, щоб хан ішов воювати Дорошенка.¹²⁴⁾ У своїм листі з дня 27. IX. ст. стилю до Многогрішного скаржився Дорошенко, що його «хлібоїдець» Сірко, давній зрадник своїх старших, злигався з таким самим зрадником Ханенком і пішов помагати ляхам.¹²⁵⁾

Одночасно з приїздом Ханенкових послів Собеський дістав відомості, з Молдавії, що Сірко з Ханенком дійсно напали на білгородські татарські улуси й поробили там великі шкоди.¹²⁶⁾ Собеський щедро обдарував Ханенкових послів і відправив їх назад з такою відповіддю: щоб Ханенко як мога швидше пробірався до нього з своїм військом, щоб почати спільний наступ; а коли б до цього не дійшло, то щоб прислав до нього Сірка, хоча б сам-другого, щоб Сірко міг збирати військо на ім'я короля й Ханенка, особливо серденят, серед яких багато таких, що бували з ним на Запорозжжі; та щоб боронив переправи від кримських татар і післав по комликів, а сам щоб залишався на Низу, щоб серед тамошнього нестатечного люду не зайшла яка-небудь зміна. Разом із Ханенковими післанцями відправив Собеський і тих Ханенкових послів, що повертались від короля, але не могли пробраться через Полісся. Для конвою дав їм кілька сот людей під проводом Скшетуського, який провів їх аж до самого Дикого Поля. Вислав з ними Собеський і свого довіреного, щоб той на місці познайомився з Ханенковим військом.¹²⁷⁾ Посли везли з собою королівського листа з дня 25. IX., який був відповіддю на Ханенків лист до Собеського з I. VIII.¹²⁸⁾ Король писав, що кожне посольство від Ханенка й Війська

¹²¹⁾ Arch. Gł., L. L. XXV, л. 218.

¹²²⁾ Акты IX, 415.

¹²³⁾ Kochowski каже про давню дружбу Сірка з Ханенком. Див. Klimact. III, L. IV, S. 166.

¹²⁴⁾ Акты IX, 445—446.

¹²⁵⁾ Акты IX, 454.

¹²⁶⁾ Acta histor. I, 689.

¹²⁷⁾ Acta hist., 689; Werdum, 226.

¹²⁸⁾ Grabowski, II, 142—143.

Запорозького справляє йому велику приємність, дякував за присилку ханського листа, з якого було видно, що хан не воюватиме з Дорошенком, як із турецьким підданним; хвалив Ханенка й «правдиве» Військо Запорозьке за те, що вони гидуєть турецькою протекцією; інтенція короля була така, щоб з'єднати сили польські та козацькі, ставити чоло бісурманам.

Та не встиг Собеський упоратись з одними козацькими послами, як прибули 19. IX. другі — від Дорошенка: приїхав з двома товаришами Василь Хилькевич, литовський шляхтич, «великий франт», як називає його автор польського діяря (за іншою версією він називався Чишкевич, а за третьою — Фалькевич). Він привіз листа від Дорошенка, якого залишив недалеко від Умані в таборі під Ціммерманівкою, разом з Суїнказі-агою, начальником помічної білгородської орди.¹²⁹⁾ В своїм листі Дорошенко запевняв, що хоче згоди і трактатів, але одночасно грозив, що має великі сили: 100.000, а то й більше, козаків, мультян, волохів і татар.¹³⁰⁾ Привіз Хилькевич і листа від Суїнказі-аги, але то був, як писав Собеський до Ольшевського, «скоріше пасквіль і сатира, тільки дуже простацька й дурна».¹³¹⁾

В «приватній» авдієнції Дорошенків посол говорив зовсім в іншому тоні, ніж у часі офіційного прийому. Він запропонував в імені свого гетьмана, щоб Собеський відступив з своїм військом назад; бо, як тільки прийдуть великі підкріплення, доведеться наступати на Собеського, а цього гетьман не бажав би. Коли б Собеський відступив, то можна б татар направити куди інде, наприклад на лівий берег Дніпра, вимовившись незручним для війни часом, а тимчасом можна покінчити трактати. Собеський на це відповів, що не відступить і перед самим турецьким цісарем. Тоді Хилькевич заявив довірочно, що Дорошенко просить від себе і в імені Війська «асекурацію», що він залишиться при булаві, а Тукальський при митрополії, тоді він зі свого боку обіцяє «nie trudnić condicjami u coś znacznego uczynić dla Rzeczyptej». Собеський не дуже вірив у ширість цих пропозицій, але бажану асекурацію видав.¹³²⁾

21. IX. Собеський давав у честь Дорошенкових послів бенькет. Поляки старалися напоїти Хилькевича з його товаришами, щоб у них розв'язалися язики; козаки випили сильно, але нічого не зрадили.¹³³⁾ Того самого дня Собеський писав

¹²⁹⁾ Grabowski, I, 178; Acta hist. I, 690; Werdum, 226.

¹³⁰⁾ Grabowski, I, 179.

¹³¹⁾ Acta I, 690; самий лист Суїнказі там само, ст. 671.

¹³²⁾ Acta histor. I, 690.

¹³³⁾ Werdum, 227.

до жінки, що має багато клопоту з Дорошенковими по-слами.¹³⁴⁾

Коли з Дорошенком Собеський тільки політикував, то звістки про Ханенка мусіли його дуже підбадьорити. Тепер він міг розпочати новий наступ. Добрим знаком здався йому також і лист від полковника Михайла Зеленського про його перехід на польський бік.¹³⁵⁾ Собеський гадав, що цей заслужений в козацькому війську полковник, співробітник Богдана Хмельницького, «людина в Україні значна», як писав про його сам Собеський, своїм переходом зробить Речі Посполитій великі прислуги.¹³⁶⁾ Вердум каже, що Зеленський гнівався на Дорошенка за те, що той двічі його арештовував і випустив лиш за великий викуп. Пригадаймо, що в кінці 1667 року польські посли в Криму писали до Собеського про якусь »факцію«¹³⁷⁾ Зеленського: що він наче б то сягнув по гетьманську булаву.¹³⁷⁾ А ще 5. V. 1667 р. московський агент Тяпкін доносив своєму урядові, що »полковник Зеленской за вартою.«¹³⁸⁾ Зеленський, як каже Вердум, був вдячний Собеському за те, що він визволив у Львові з тюрми зятя Зеленського, якого мали за щось стратити. За це Зеленський завжди виявляв свою прихильність до Собеського.¹³⁹⁾ 29. IX. він здав полякам Стіну, яка вважалася за найміцнішу, після Кам'янця, фортецю на Поділлі. Слідом за нею пішли Ямполь, Туманівка, Яруга. Могилів був блокований. Собеський робив заходи, щоб підкупити полковника Костянтина, обіцяючи йому нобілітацію.¹⁴⁰⁾

Тимчасом прийшли нові післанці від Ханенка й Сірка, даючи знати про наближення їх до Бершаді на повороті з Білгородщини, де вони загорнули велику здобич, головно в худобі. Коло Саврані (малий доплив Буга з правого боку) Ханенко зійшовся з Дорошенком, але той, ніби-то, не зважився на його напасти.¹⁴¹⁾ А сам Дорошенко в листі до Многогрішного з 27. IX.—8. X. писав, що він застукав був Сірка з Ханенком, але через великий розлив Буга не міг переправити своєї піхоти ані кавалерії і, пробуючи переправи, поніс значні втрати в людях. Якби не ця причина, додавав він, то вже був би кінець війни.¹⁴²⁾ Отже, довелося »з жалостію немалою«¹⁴²⁾ зрік-

¹³⁴⁾ Helcl, 241.

¹³⁵⁾ Про Зеленського див. W. Lipiński, Z dziejów Ukrainy, 1912 278—279.

¹³⁶⁾ Acta hist., I, 692.

¹³⁷⁾ Acta hist. I, 325—326.

¹³⁸⁾ Акты VI, 185.

¹³⁹⁾ Werdum, 230—231.

¹⁴⁰⁾ Acta hist. I, 676.

¹⁴¹⁾ Acta histor. I, 692.

¹⁴²⁾ Акты IX, 454.

гися дальшої операції й перепустити Ханенкове військо. Про цю свою невдачу згадував Дорошенко і в другому своєму листі до Многогрішного з 9./19. IX., кажучи, що розлив Буга перекшодив йому напасти на Ханенка.¹⁴³⁾ Коло того часу відділ Дорошенкового війська в 1000 козаків і 3000 татар зробив спробу відбити Вінницю, але й тут став на перешкоді великий розлив Буга. Проте, поляки залишили зруйновану Вінницю.¹⁴⁴⁾

28. IX. повернувся висланий від Собеського його післанець, що мав оглянути Ханенкове військо. Він розповів, що Ханенко має всього 6000 людей, але таких бравих, що не уступають 15.000 Дорошенківців. За його відомостями, Дорошенко відступив так поспішно до Чигирина ніби тому, що татари, зачувши про наступ поляків, так швидко його покинули (окрім мурзи Суїнказі), що він і сам мусів поспішно відступити, навіть покинув частину возів з обозу. Той самий післанець розповів, що Дорошенко, в сподіванні татарської допомоги, вислав до Криму цілий Кальницький полк, ніби закладників, та що він дав наказ не досить добре укріпленим містам — піддаватись Собеському добровільно, щоб уникнути руїни.¹⁴⁵⁾ 29. IX. повернувся й висланий разом із Хилькевичем жовнір, який привіз від Дорошенка листа, з якого було видно, що він готовий до переговорів, але мусить із деяких причин трохи з цим почекаати.¹⁴⁶⁾

Підбадьорений цими вістями Собеський вирушив 29. IX. на Могилів. Він звелів переправлятися через греблю в Барі навмисне цілих три дні й волочив за собою човни, спроваджені з Меджибожа й Лятичева, щоб навести на ворога страх, ніби йде величезне військо.¹⁴⁷⁾ Його воєнні хитрощі мали успіх. Могилів захоплений був без бою. При наближенні польського війська, полковники Гоголь і Кіяшко втекли на молдавський берег. Так само й Костянтин, якого не вдалося переманити на польський бік. Підчас поспішної переправи потонуло багато людей.¹⁴⁸⁾ Кілька сот козаків таки втікло на другий бік Дністра й отаборилося в Молдавії, дістаючи від господаря «стацію». Одначе, Гоголь і Костянтин прислали за кілька день, коли прибув до Могилева сам Собеський, листа, заявляючи, що готові йти з своїми людьми до Ханенка, і тільки прохали видати їм «асеккурацію», яка й була їм видана.¹⁴⁹⁾

¹⁴³⁾ Акты IX, 600; Akad. Um. 1070, л. 577.

¹⁴⁴⁾ Acta histor. I, 694.

¹⁴⁵⁾ Werdum, 231.

¹⁴⁶⁾ Werdum, 232.

¹⁴⁷⁾ Acta histor. I, 699—700.

¹⁴⁸⁾ Acta histor. I, 700.

¹⁴⁹⁾ Acta histor., I, 702; Grabowski, II, 147.

Собеський прибув до Могилева 5. X. Підчас його маршу наздогнала його делегація з Брацлава — 4 сотники, які заявили, що місто готове піддатися.¹⁵⁰⁾ Собеський оглянув укріплення Могилева, наказав інженерам направити їх і заборонив своїм воякам грабувати населення.¹⁵¹⁾ 7. X. вирушив Собеський до Стіни, але полковник Зеленський вже виїхав звідти, та не до коронного війська, а просто до Ханенка.¹⁵²⁾ Обсадивши Стіну залогою, Собеський рушив до Брацлава, який уже здався Ханенкові й був обсаджений його козаками. Перед тим обсадив Ханенко Ямполь і не впустив туди польської залози.¹⁵³⁾ Ще 2. X. прийшли звістки, що здалася на королівське ім'я Умань.¹⁵⁴⁾ Залишивши в Стіні залозу, Собеський рушив під Брацлав і 8. X. прибув до польського обозу коло Брацлава. Тут відбулася його перша зустріч із запорозькими союзниками.

До намету, де засіли обидва коронні гетьмани (Собеський і Вишневецький) впровадили Ханенка, Сірка, Зеленського, Лисицю, Іскрицького та іншу старшину; Ханенко держав промову, ознаймуючи свою вірність Речі Посполитій і піддаючись коронним гетьманам. «Козаки робили багато оферт, каже свідок, але те все було нещире.» На другий день Собеський шанував Ханенка бенькетом, при чім стріляно було з усіх гармат. 9. X. відбули спільно воєнну раду, на якій ухвалено було йти добувати Кальник. Після наради відбувся у Собеського бенькет, на якому і поляки, і козаки сильно випили.¹⁵⁵⁾

Вердум, який був свідком усіх цих подій, залишив дуже цікавий опис, як виглядав Ханенко, й подав його характеристику і дуже важні біографічні подробиці. «Була це, каже він про Ханенка, людина років сорока,¹⁵⁶⁾ середньої, але кремезної статури з жовтим обличчям і кучерявим, чорним, як смола, волоссям, так що виглядав доволі мужикувато, але сміливо й войовничо. Ті, що мають з ним постійно до діла, кажуть, що він виявляє більше серця, ніж розуму, і взагалі не визначається якимись особливими здібностями. Він народився в Умані, одному з важніших міст України, був там полковником, але попав у неласку в Дорошенка і перейшов до запорожців разом із іншими, що втекли від Дорошенка. Має трьох

¹⁵⁰⁾ Werdum, 233.

¹⁵¹⁾ Werdum, 234.

¹⁵²⁾ Acta histor. 700.

¹⁵³⁾ Werdum, 235.

¹⁵⁴⁾ Werdum, 233.

¹⁵⁵⁾ Grabowski, II, 146—148; Werdum, 236.

¹⁵⁶⁾ Дорошенко писав 2. XII. 1672, що Ханенко десять років був полковником в Умані. Див. Акты XI, 86—87. Маємо відомості, що Ханенко вже 1660 р. був полковником в Умані. Див. Arch. Gł., L. L. XXV, л. 111.

синів і жінку; старший із матір'ю в полоні в Дорошенка; другий попав у полон до татар на Чорному морі, одісланий до Царгороду, де й сидить у Семибаштовім замку; третій перебуває під доглядом у княгині Замойської, матері короля.»¹⁵⁷⁾ Про жінку Ханенка є відомості, що вона була полька з роду Лукомських.¹⁵⁸⁾

В своїй реляції підканцлерові Ольшевському Собеський також подає коротку характеристику обох запорозьких ватажків. »Ханенко, писав він, є людина добра і королеві жичлива, але, маючи над собою силу інспекторів, мусить до них підлажуватись і ходить сам не свій; через те мусить бути дуже обережний, бо не певен свого життя; та й війська при ньому небагато, і воно голодне й голе. Сірко людина дуже тиха, лагідна, лицарська; здається, — дуже жичлива і має велике довір'я у Війська Запорозького. Низові козаки заступаються за найменшу кривду тутешніх людей і раз-у-раз, при найменшій okazji кажуть: підемо назад до Січі. Обсадження фортець (польськими залогами) дуже їм не до вподоби. Про Острозьку комісію говорять, що вона не вдовольняє городових козаків, і тому, мовляв, її треба змінити. Одним словом, всі козаки однакові, одна віра, і ворон воронові очей не виклеє.«¹⁵⁹⁾

Дійсно, в справі залог зразу ж почались непорозуміння: козацька старшина, і навіть сам Ханенко, й слухати не хотіли про те, щоб впустити до Брацлава польську залогу. Вони казали: »Доволі того, що ми вам кланяємось і беремо вашу протекцію, але залоги не приймемо.« Собеському довелося піти на хитрощі: за таємним порозумінням з Ханенком виманили старшину з міста, ніби на нараду, а тимчасом польське військо опанувало брами й після короткої сутички з козацькою вартою заволоділо містом. Це сталося 12. X. Сам Собеський признався в листі, що захоплення цього майже неприступного замку було якимсь чудом.¹⁶⁰⁾ Ханенко дуже каювся, що допоміг полякам опанувати місто, бо через це, як каже Вердум, його популярність серед козаків дуже підупала.¹⁶¹⁾

Ханенко привів з собою всього 6000 запорожців, але до нього що-дня приставало багато козаків, навіть серденят, на яких, як і писав комендант Могилева Прушковський, Дорошенко покладав свою останню надію.¹⁶²⁾ Як доносив 1. X. хо-

¹⁵⁷⁾ Werdum, 236.

¹⁵⁸⁾ Ал. Марковичъ, Рус. Біогр. Словарь. Фаберж-Цявловскій, СПб. 1901, ст. 272.

¹⁵⁹⁾ Acta histor. I, 700.

¹⁶⁰⁾ Acta hist. I, 699—701; 704—705; Grabowski, II, 148.

¹⁶¹⁾ Werdum, 238.

¹⁶²⁾ Akad. Um. 1070, 378.

тинський буркулаб (що, очевидно, був таємним прихильником Польщі), козаки тікали від Дорошенка і приставали до Сірка, «як було колись за Хмельницького, що всі до нього липли, так тепер пристають до Сірка, і міста йому піддаються».¹⁶³) Той самий буркулаб повідомляв, що Білгородська Орда, яка була при Дорошенку, повтікала від його, почувши про наїзди Сірка на її улуси, а Крим помагати не може, бо сам у біді: проти нього об'єдналася Московська Орда знад Волги, комлики і черкеси. Султан-калга пішов проти них з військом, але сам ледве втік, а військо його було знесене. Просив допомоги в хана, але в хана самого залишилося не більше 20.000 людей, і він не міг через те рушитись. Дорошенко вислав ханові на поміч 2000 своїх козаків, які й досі перебувають у Криму. Хан ординував було до Дорошенка свого султана-нуредина, але той йому заявив: »Ти виряжаєш мене з одною тисячею людей, хочеш мене погубити!« — і не схотів іти, бо боявся.¹⁶⁴)

Подібні відомості про скрутне становище кримського хана подавав З. Х. з Лабуня в листі до підканцлера Ольшевського пан Пшеоровський: він писав, що проти хана Селім-Гірая виступив колишній хан Аділ-Гірай, який закликав собі на поміч донських козаків Степана Разіна, Астраханську Орду й комликів, і тепер між ними точиться міжусобна війна.¹⁶⁵)

13. Х. Собеський, намовлений Ханенком, перейшов із військом на лівий берег Буга і рушив під Кальник. Це було досить значне полкове місто — Кальницького городового полку — і добре укріплене. Воно складалося з двох міст і замку, досить обширного й добре уфортифікованого. Від заходу і від сходу захищали місто два глибоких стави і річка Соб, роблячи його майже неприступним з цієї сторони, а від поля місто було оточене глибокими ровами, валами й палисадами. В Кальнику засіла частина городових козаків його полку під проводом наказного полковника Олександра Урбановича, що колись в 1668 році бив москалів під Глуховом підчас повстання Бруховецького, і тисяча серденят. До міста збіглося багато людей з околишніх сел і містечок, з жінками й дітьми. Козаки самі спалили місто й засіли в замку разом із усім народом. Вони хотіли понищити й усі сади, але поляки перешкодили тому.¹⁶⁶)

Собеський не збирався штурмувати Кальника, маючи з собою дуже небагато піхоти і незначне число гармат легшого калібру; він боявся, за його власними словами, що покладе

¹⁶³) Akad. Um. 1070, 377.

¹⁶⁴) Akad. Um. 1070, 377.

¹⁶⁵) Akad. Um. 1070, 377; Акты IX, 576.

¹⁶⁶) Werdum, 239.

тут решту свого війська, і взагалі він ішов під Кальник лише тому, що його дуже намовляв до цього Ханенко,¹⁶⁷⁾ який взагалі тягнув Собеського вглиб України, щоб там засісти на гетьманстві.¹⁶⁸⁾ На Білгородщину для диверсії вислали ротмістра Руциця з кількома польськими хоругвами й 2000 запорожців. 15. X. військо наблизилось до Кальника; проминули велике й добре укріплене містечко Іллінці і отаборились на березі Соба коло високої могили Сороки, звідки можна було далеко оглядати цілу околицю. Кругом було багато стародавніх могил. На полях було ще багато незвезеного збіжжя в снопах.¹⁶⁹⁾ Поляки захопили в Іллінцях багато збіжжя і великих запасів, покинутих населенням. Вони хотіли сплюндрувати три місцеві православні церкви, але Собеський не допустив до того.¹⁷⁰⁾

16. X. Собеський відбув воєнну раду з участю Ханенка. З огляду на те, що Кальник був сильно укріплений, а польське військо ослаблене, рішили не здобувати міста штурмом, а спробувати почати переговори. Вислали до начальника міста, полковника Урбановича, пропозицію піддатись добровільно, обіцяючи залозі й мешканцям міста повну недоторканість життя й майна, мовляв, «і волос нікому не спаде з голівки». Урбанович відписав, що без наказу його гетьмана здати міста не може, тим більше, що з Кальницького полку пішло до Криму 3600 козаків, які позакидали в Кальнику свої сем'ї і майно, отже, коли б хан довідався, що місто піддалося добровільно, то побрав би тих козаків у неволю.¹⁷¹⁾ Вердум оповідає трохи інакше. Він каже, що Ханенко дуже налягав на те, щоб перед містом зробити збройну демонстрацію, що в його є багато таємних прихильників у Кальнику, і, коли польське військо почне наступати, вони здадуть місто. І Собеський пристав на це, наслідком чого на другий день почався обстріл Кальника. Вже аж потім, як це не вплинуло на кальничан, Собеський з Ханенком написали до їх, щоб вони піддалися, бо інакше ціла околиця буде спустошена вогнем і мечем.¹⁷²⁾

Інший учасник походу каже, що після того, як побачили, що не візьмуть кальничан просьбою, рішили взяти грозьбою і почали 17. X. (за іншою версією 18. X.) бомбардувати місто з 12 польських гармат і 2 мождірів, та ще з 5 гармат Ханенкових, які він забрав у Брацлаві. Від гранат запалилися деякі

¹⁶⁷⁾ Acta Hist. I, 701.

¹⁶⁸⁾ Helcl, 242.

¹⁶⁹⁾ X. Liske, Cudzoziemcy w Polsce, 151.

¹⁷⁰⁾ Werдум, 238—239.

¹⁷¹⁾ Grabowski, I, 180—181; Акты IX, 573.

¹⁷²⁾ Werдум, 241—242.

хати, але серденьята зганяли народ, чоловіків і жінок, і ті гасили вогонь. Підчас обстрілу вбито чимало людей у місті, але кальничане оборонялись героїськи: »ми засіли на смерть«, вигукували вони. На бомбардування вони відповідали вогнем із гармат і гаківниць, і одна куля трохи не влучила в самого Собеського. Вердум каже, що поляки стріляли не дуже влучно: з понад 120 випущених гранат ледве 7—8 попало в місто, а з 8—9 кинутих бомб, попала лиш одна. Натомість кальничане постріляли багато людей і коней із ворожого війська.¹⁷³⁾

Бачучи, що не можна взяти місто штурмом, Собеський рішив узяти його голодом. 19. X. він відступив зпід Кальника до Іллінців, де став табором і Ханенко, який мав при собі 3000 козаків, кінних і піших разом.¹⁷⁴⁾ Тимчасом поляки спалили всі околишні хутори і хліб на полях, не залишивши, як каже свідок, »ані одного снопка на полі«. Польські жовніри вишукували ями, де люде переховували збіжжя, а часом і цінніші речі, і забирали все, що знаходили. Козаки робили два випадки з міста, щоб перешкодити цьому нищенню, але були відбиті. Залякані цією руйнацією міста Дашів, Монастирисько й Галабанівка піддалися полякам добровільно.¹⁷⁵⁾ 18. X. піймали козака, який віз листа до кальничан від Дорошенка, писаного під Лисянкою. Дорошенко підбадьорював кальничан, щоб держались кріпко і запевняв, що до них іде сильна допомога, і не тільки козаки, але також брат кримського хана з 40.000 татар, щоб вигнати ляхів із України. Того самого дня, нарешті, Ханенко й Сірко злучили свій табор із польським, маючи 4000 людей.¹⁷⁶⁾

Тимчасом справи Дорошенка, видно, трохи покращали. Він побував у Чигирині і, повернувшись на фронт, почав підготовляти нову офензиву. Він звернувся до Многогрішного за допомогою, апелюючи так би мовити до його патріотичного почуття. Многогрішний, не зважаючи дати поміч одверто, з огляду на Москву, дозволив охотникам зпід свого регіменту вступати до Дорошенкового війська.¹⁷⁷⁾ Москва дивилася на це крізь пальці і навіть заборонила підвозити з Лівобережжя провіант на Січ — свого роду репресія проти запорожців, які служили польським інтересам.¹⁷⁸⁾ Та головна річ — Дорошкові удалося знову дістати підмогу з Криму. Турецький султан інтервенював з одного боку перед Польщею за Дорошенка,

¹⁷³⁾ Grabowski, I, 181; Werdum, 241—242.

¹⁷⁴⁾ Acta historica, I, 708.

¹⁷⁵⁾ Liske, Cudzozemcy w Polsce, 151—152; Werdum, 242.

¹⁷⁶⁾ Werdum, 242; Grabowski, I, 181.

¹⁷⁷⁾ Акты IX, 457—458.

¹⁷⁸⁾ Акты IX, 613—615.

як свого підданого,¹⁷⁹⁾ а з другого — наказав кримському ханові прислати йому поміч. Дорошенко посилав у Крим полковника Федора Коробку, який привів, як ішла чутка, 40.000 татар (число безперечно прибільшене), які розложилися між Корсунем та Городищем. Дорошенко з братом Григорієм стояв у Лисянці й дожидав, поки до нього зберуться козацькі полки.¹⁸⁰⁾ Він навіть рішив допомогти Кальникові, посилаючи туди військо, але в той самий час, звичаєм козацької дипломатії, провадив і переговори, очевидно для того, щоб виграти час.

На виручку Кальника Дорошенко вислав одного з найкращих своїх полковників, Ярему Петрановського, з відділом козаків і 2000 вибраних кримських татар. 20. X. о третій годині вночі Собеського збудили, даючи знати, що під Кальником запалали великі вогні, та що наближається якесь військо. Собеський ще вдосвіта вирушив зі свого табору і на ранок вдарив на Петрановського. Одначе, Петрановський встиг впровадити своїх козаків до міста, а татари скупчились біля греблі, яка вела через став до замку. Між верхнім містом (замком) і нижнім був став, а на ньому гребля й млини; гребля була з обох боків огорожена такими високими палями, що не те, щоб її перекопати, її навіть бачити не можна було. На татар упав цілий удар польської кінноти у вузькому місці, де вони не могли розгорнути свого шику. Козаки робили з замку вилазки, щоб допомогти своїм союзникам, але поляки їх відбили. Татари билися завзято кілька годин, та нарешті були розбиті. Багато їх потонуло в ставу, коло 300 загинуло в бою, кілька десятків попало в полон, в тому числі тяжко поранений мурза Урак.¹⁸¹⁾ Серед убитих було також кількох мурз. Від полонених поляки довідались, що Дорошенко вже з'єднався під Смілою з нуредином і жде тільки приходу Білгородської Орди.

Саме тоді прибули з Польщі до табору Собеського королівські посланці, які привезли гетьманські клейноди і тисячу червоних золотих для Ханенка. Собеський зараз же поділив гроші: 300 дав Ханенкові, 200 Сіркові («na którym tu wszystko gzez zależy»), а решту поділив між старшиною і черню. Але Ханенко не наважився сам узяти булаву, бо це б означало його затвердження на гетьманстві, а тимчасом король у своїх універсалах запевняв козакам вільний вибір гетьмана. Тому то Ханенко й боявся, щоб ця королівська ласка «не зіпсула йому кредиту серед черні й поспільства». Через те вирішили

¹⁷⁹⁾ Акты IX, 449—450, 458, 577—578.

¹⁸⁰⁾ Akad. Um. 1070, 413.

¹⁸¹⁾ Acta hist. I, 708—709, 713; Grabowski, I, 182; Werdum 246—248; I. A. Chrapowicki, Dyaryusz, Warszawa 1845, ст. 265.

стриматись з передачею булави, поки біля Ханенка збереться більше городових козаків, бо досі його визнав один лише Брацлавський полк, або, як каже Вердум, усього 4 або 5 городів в Україні. Одначе, не так склалося, як міркував Ханенко та його старшина, яка радила розписати листи по городах, щоб зібрались на раду для вибору гетьмана. Запорожці почали вимагати, щоб Ханенко перебрав клейноди для Війська. Собеський зі свого боку умовляв їх не робити виборів, поки зберуться козаки з усіх полків. Але притьмом збіглася тисяча запорожців і, як тільки каштелян Лужецький передав урочисто раді клейноди, козаки підхопили Ханенка на руки й проголосили гетьманом. Після того запорожці почали стріляти на радішах з гармат і мушкетів, а потім сильно напилися. Сталось це все 27. X.¹⁸²⁾

Вердум каже, що на раді були голоси й за Сірка, і завважує від себе, що коли судити безсторонньо, то булава скоріше личила Сіркові, ніж Ханенкові, бо Сірко був далеко розумніший, мав більший досвід і в усіх випадках показав себе витриманішим і сміливішим. Але йому пошкодило те, що він придбав собі підчас цілої тої кампанії більше пошани й слави, ніж хто інший зпоміж козацької старшини, і вона нацькувала на нього козацьку чернь, яка мало не порубала була його одного разу шаблями, а деякі просто вимагали, щоб його вбити.¹⁸³⁾ »Як та елекція сподобається городовим полкам, яким король запевнив вільний вибір, — писав з приводу вибору Ханенка Собеський, — не трудно догадатися.«¹⁸⁴⁾ Взагалі він був дуже незадоволений з проголошення Ханенка гетьманом і з наділення його клейнодами з королівської руки.¹⁸⁵⁾ Між ним та Ханенком не склалось особливо приятних взаємин і, мабуть, відчуваючи це, Ханенко старався шукати собі опертя у самого короля. Між ним та королем зав'язується дуже жвавий обмін листами.¹⁸⁶⁾

Саме в день імпровізованої елекції Ханенка прибув до табору Собеського післанець від Дорошенка з-під Лисянки, якийсь вихрест з жидів. Він привіз, як писав Собеський до підканцлера Ольшевського, »просто неймовірні пропозиції й обіцянки«, передані, до того, устно, а не на письмі: Дорошенко, мовляв, прохав тільки, щоб йому була гарантована безпека його життя. Собеський каже, що він не повірив усьому тому, що перед гонцем була затаена елекція Ханенка

¹⁸²⁾ Acta hist. I, 712; Акты IX, 576; Лѣтопись Самовидца, 111; Werdum, 251.

¹⁸³⁾ Werdum, 251—252.

¹⁸⁴⁾ Acta historica, I, 712.

¹⁸⁵⁾ Grabowski, II, 342.

¹⁸⁶⁾ Arch. Główne, Libri Legat. XXV, л.л. 298—310.

й його відправили назад до Дорошенка з обіцянкою, що Дорошенко за всі свої пропоновані послуги дістане забезпечення не тільки свого життя, але й фортуни.¹⁸⁷⁾ Докладніше про місію цього післанця оповідає нам у своїм шоденнику Вердум. Він каже, що післанець, що прибув 27. X., передав на другий день Собеському свої «кредитиви» і висловив бажання, щоб була призначена якась довірена особа комісаром, бо він має переказати про дуже важні справи. Собеський призначив Марка Матчинського, старосту грабовецького. Тоді післанець «узяв повний кулак пороху з землі й поклав собі на голову, проказавши закляття, що нехай Господь оберне його самого і всю його справу внівець, у порох, якщо він не буде казати правди від серця, бо це у греків і в русинів найбільша клятьба». Після того він почав казати, що Дорошенко тепер зрозумів свої тяжкі провини перед польською республікою, і, коли б тепер дійшло знову до примирення з Польщею, то він видав би полякам султана Нурадина і всіх його мурз та значніших татар. Одначе, тому що саме під цей час Ханенко дістав листа з погрянничця про те, що вже 30.000 білгородської орди вирушило для сполучення з Нурадином, то польські полководці вирішили, що це все лиш хитрощі з боку Дорошенка, щоб приспати чуйність поляків, виграти час, поки він збере до купи всі свої й татарські сили. Тому вирішили одногосно, щоб уникнути небезпеки, відступити з усією армією до Брацлава, під охороною якого можна було стояти спокійно. Разом із тим прийнята була ухвала розложити військо в Україні на зимові квартири.¹⁸⁸⁾

З Кальником не могли нічого вдіяти. Ще 22. X. він дістав від Дорошенка нову допомогу, яких 2000 людей. Натомість татари, які ще залишались в Кальнику, не маючи паші для коней, вимкнулись вночі потихеньку з міста й помчали прямою дорогою до Чигирина. В Кальнику залишилось усього 160 поранених татар.¹⁸⁹⁾ Поляки перехопили якогось цигана з листом від Дорошенка до Рашківського сотника, якому гетьман доручав вишукати спосіб, як вигнати з Рашкова польську залугу, яку рашківці прийняли були до себе, і обіцяв подати від себе поміч.¹⁹⁰⁾ Кальничане держались твердо, і сам Собеський скаржився, що за цілий тиждень не можна було намовити ані одного сердюка, щоб передався на польський бік. Тимчасом надійшли вісті, що Дорошенко з Нурадином стоять усього в десяти милях від Кальника, під Кам'яним Бродом. Собеський дожидав з години на годину приходу

¹⁸⁷⁾ Acta historica, I, 712.

¹⁸⁸⁾ Werdum, 252.

¹⁸⁹⁾ Werdum, 249—250.

¹⁹⁰⁾ Acta historica I, 714.

литовської армії, яка вже зібралася в Дубенці над Західним Бугом. Але явився тільки Андрій Потоцький з десятком хоругов. 30. X. прийшла звістка, що перекреслювала всі плани Собеського: литовське військо, якому не виплатили платні, збунтувалося, покинуло свої корогви й розійшлося на всі сторони. Собеський сподівався, що з приходом цих свіжих сил він вирушить просто на Дорошенка й положить кінець не тільки цій кампанії, але й українській війні взагалі. Тепер ці надії розвіялись. Собеський був дуже пригноблений: вже вдруге одурила його Річ Посполита, не додавши в рішучий момент помочі; уперше під Підгайцями, а оце вдруге під Кальником. Він писав, що мільйон разів скоріше б сподівався смерти, ніж того, що сталося з литовським військом.¹⁹¹⁾

А тут вдарили морози. Наступала зима, і треба було прийняти операції. Собеський зробив перегляд війська і 30. X. відступив до Брацлава. Тут 1. XI. відбулося генеральне коло, на якому військо вибрало своїх депутатів на сойм. Собеський зробив дислокацію війська на зимові квартири, суворо наказавши, щоб по людяному поводитись із населенням і нічого дурно не забирали. Ханенкові надав право вибирати індукту й евекту з Брацлавського воевідства, і сам виїхав до Львова,здавши команду Вишневецькому. Але й Вишневецький, хворий на подагру, не залишився й виїхав також, здавши свої обов'язки регіментаря Вижицькому. Військо було розложене по цілому краю між Дністром та Бугом, від Меджибожа на півночі до Рашкова й Бершаді на півдні, по всіх значніших містах.¹⁹²⁾ Ханенко вибрав для себе Бершадь, а Сірко Ладижин. Вважали, що Ханенко вибрав для своїх козаків найкращі зимові квартири, і Собеський »з ріжних респектів« мусів на це пристати.¹⁹³⁾ Взагалі польські жовніри були незадоволені з того, що доведеться зимувати в спустошеному краю. На півночі, крім Білої Церкви, польські залоги станули в Димирі, Борщагівці, Погребищах, Володарці, Антонові та по інших містечках.¹⁹⁴⁾

Поляки не почували себе певно в здобутому краю. Не чував себе певним і Ханенко, бо перед самим від'їздом Собеського заявив йому, що спостеріг щось недобре серед сотників Брацлавського полку і просив дати йому для особистої його охорони десять польських хоругов.¹⁹⁵⁾ Серед запорожців уже йшли нарікання, що вони на королівській службі нічого не заробили, і вони на весну збиралися покинути Сірка

¹⁹¹⁾ Acta hist. I, 714.

¹⁹²⁾ Acta hist. I, 702—703.

¹⁹³⁾ Acta hist. I, 712.

¹⁹⁴⁾ Acta hist. I, 702.

¹⁹⁵⁾ Acta hist. I, 713.

й Ханенка. Запорожці воліли бути в підданстві у московського царя, ніж у короля.¹⁹⁶⁾ Між козаками Ханенка й польськими жовнірами раз-у-раз доходило до сутичок. Поляки нарікали, що козаки — погані товариші, які роблять все лиш за гроші та ще й вимагають, щоб їм платити доброю срібною монетою, тоді, як польські жовніри діставали свою платню в поганих мідяних грошах. Між самим Ханенком і Сірком відносини ставали напружені. Сірко під рукою інтригував проти Ханенка, очевидно, завидуючи, що йому дісталася гетьманська булава; серед запорожців мав Сірко значно більшу повагу, ніж Ханенко, що боявся за своє життя і боявся власних старшин. Коли Ханенко почув, що Дорошенко робить пропозиції свого підданства Польщі, то зовсім одверто заявив, що він готовий уступити Дорошкові свою булаву, аби лиш Дорошенко випустив на волю його жінку й старшого сина, та щоб король надав йому в Польщі добра, з яких він міг би вижити. Вердум не без іронії завважує, що Ханенко вдовольнився б і невеликими недостатками, бо звик до простого життя, заробляючи за молодих літ кушнірством.¹⁹⁷⁾

За таких обставин до польського командування надходили де далі, то все тривожніші вісті про те, що до Дорошенка вже прибули значні татарські сили на поміч, та що він замишляє наступ на поляків. 6. XI. прийшов лист від Сірка, який сповіщав, що всі буджацькі й білгородські татари стоять на поготові, щоб прилучитися до султана Нурадина, і дожидають тільки, поки замерзнуть річки. Щодо Кримської Орди, то невідомо, чи вона прийде до Нурадина, бо в Криму тягнеться усобиця, яку роздмухує колишній хан, спіраючись на черкеських татар; через те нинішній хан завернув у липні 60.000, які вже були в дорозі в Україну, і сам Дорошенко мусів тоді, згідно з договором про союз, вислати своїх кращих людей до Криму. Щоб обдурити поляків і своїх людей, Дорошенко розпустив чутку, що він вислав козаків до Криму, як закладників за ті значні сили, які ось-ось мають прийти до нього на поміч.¹⁹⁸⁾ Багато міст, які спочатку поневолі піддалися Ханенкові, тепер знову почали схилитись до Дорошенка, навіть Умань, яка так прив'язана була до свого земляка Ханенка. Козаки проклинали Ханенка за те, що він впровадив польську залогоу до Брацлава. 20. XI. одержано в Барі вісті, ніби сілістрійський паша з наказу султана перейшов 13. XI. Дністер коло Тягині і вже сполучився з Дорошенком під Лисянкою і став табором коло Кальника. Його прихід вплинув так на

¹⁹⁶⁾ АКТЫ IX, 647—648.

¹⁹⁷⁾ Werdum, 257—258.

¹⁹⁸⁾ Werdum, 257—259.

українську людність, що вже добрих два десятка менших міст між Бугом і Дністром, які влітку піддалися були Польщі, тепер знову вернулись до підданства Дорошенкові. 21. XI. прийшла звістка, що паша привів з собою три або чотири тисячі турків і тисячу татар, та що козаки Ханенкові в Ладижині, Рашкові та інших містах б'ються трохи не що-дня на шаблях із польською залогою.¹⁹⁹⁾ Все це дуже тривожило польське командування.

Дорошенко, як це він сам двічі підкреслив у своїх листах до Многогрішного, доживав, поки замерзне Буг і поки підійдуть до його татари, щоб почати офензиву проти поляків і Ханенка.²⁰⁰⁾ З огляду на непевність і неточність вказівок, які походять здебільшого з московського боку, досить тяжко встановити докладний образ його рухів протягом жовтня—падолиста 1671 року. З тих усіх звісток, які потверджуються й вістками, добутими від полонених татар поляками, можна зробити висновок, що Дорошенко майже цілий листопад провів під Лисянкою й Корсунем, що мобілізація козаків проходила дуже помалу, і козаки взагалі не виявляли великого запалу до війни; татар було небагато, і Крим затримувався з висилкою допомоги. Але наприкінці місяця сподівана татарська поміч таки прибула. Дожидаючи приходу татар, Дорошенко розіслав 16./26. XI. універсал з-під Лисянки до наказних полковників корсунського, канівського, черкаського й чигиринського, і до всеї старшини і всіх посполитих людей по городах та містечках, щоб були дуже обережні з огляду на наближення татарських і турецьких військ; щоб люде »не плуталися по гостинцях« та щоб з товарами своїми й набитками трималися в обережності по містах коло свого добра, бо голодне й сильне військо може шарпати живність. Гетьман наказував, щоб цей його універсал усі, перечитавши, негайно пересилали далі »і вдень, і вночі«.²⁰¹⁾

На початку грудня московські розвідчики, що їх вислав з Ніжина воевода Ржевський, донесли, що 18./28. XI. прибуло 20.000 білгородських татар і 10.000 турецьких яничарів, і що Дорошенко доживався з часу на час кримського хана, до якого їздив полковник Урбанович.²⁰²⁾ Щодо числа татар і турків, правдоподібнішою здається цифра, що її подав пізніше на допиті в Москві полонений мурза, який казав, що всієї орди, ногайської і кримської, було при Дорошенку 20.000, а турецької кінноти всього одна тисяча. Той самий мурза

¹⁹⁹⁾ Werdum, 260.

²⁰⁰⁾ Акты IX, 600.

²⁰¹⁾ В-ка Krasin, код. 330, л. 215.

²⁰²⁾ Акты IX, 612—613.

казав, що Дорошенко мав 22.000 серденят і 15.000 кінноти, — правдоподібно городових козаків.²⁰³⁾

Діставши татарську поміч, Дорошенко міг розпочати новий наступ. 24. XI.—4. XII. він вирушив під Ладижин, куди його закликали місцеві козаки й міщане, приславши сказати, щоб він ішов до них, а вони видадуть йому Ханенка з запорожцями. Московські розвідчики чули, наче б то до Дорошенка приходили в Лисянку послі від коронних гетьманів з пропозицією миру, але Дорошенко відмовив, сказавши, що буде миритися під Львовом, а не тут в українських містах.²⁰⁴⁾ З польської сторони довідалися, що Дорошенко в перших днях грудня стояв із 7000 козаків і 20.000 татар під Цибулевкою й Скибінцями. З Брацлава були вислані під'їзди, щоб добути язика, але Дорошенкове військо так міцно трималось купи, що за цілий тиждень поляки не могли здобути ані одного язика.²⁰⁵⁾

Дорошенко підступив до Ладижина. Але Ханенко зачинився в замку з своїми запорожцями і з польською залогою. Була чутка, що Ладижинці таки справді хотіли його видати.²⁰⁶⁾ Але ця чутка не справдилася. Дорошенко не мав із собою важких гармат і не міг штурмувати замку. Він одійшов од Ладижина і став табором між Кальником і Монастирищем, розсилаючи звідти під'їзди. Поляки почали стягати свої менші залози до значніших і краще укріплених міст: до Могилева, до Рашкова, Бару. Цілий ряд міст, які піддалися були полякам, тепер знову перейшли до Дорошенка: Тульчин, Черняхівці, Вінниця, Ямполь, Кам'яниця.²⁰⁷⁾ Начальник польських військ на Побужжі, київський хорунжий Вижицький, що заступав польного гетьмана Вишневецького, вислав гетьману тривожне донесення. Сповіданий був і Собеський, який видав 5. I. 1672 універсал, щоб усі офіцери й рядові товариші коронного війська негайно повертались до своїх полків, поспішаючи і вдень, і вночі.²⁰⁸⁾

Тимчасом Дорошенко перейшов Буг і підступив 24. XII. н. ст. під Тростянець, маючи при собі 12.000 війська, в тім числі 2000 орди. На самий день латинського Різдва серденята і городові козаки взяли штурмом місто, вирізавши польську залогу; тільки невелика частина встигла укритись в замку, але там не було ні дров, ані води; знайшли в замку порох, але не було куль. Один запорожець викрався з замку і про-

²⁰³⁾ Акты IX. 623—624.

²⁰⁴⁾ Акты IX, 612.

²⁰⁵⁾ Grabowski, II, 154.

²⁰⁶⁾ Акты IX, 612.

²⁰⁷⁾ Grabowski, II, 156.

²⁰⁸⁾ Acta hist. II, 752—753.

брався через ворожий табор в Ладизжин до Ханенка; але Ханенкові козаки не схотіли йти на одсіч, і Ханенкові удалося тільки передати обложенцям запас куль. Дорошенко здобув у Тростянці великий запас одежі, так що зміг приодягти своє військо, і забрав багато коней.²⁰⁹⁾ »Часу нема писати, тільки — плакати над таким розливом крові нашої братті, як це сталося в Тростянці« — писав один учасник облоги. Але й Дорошенкові тяжко було провадити облогу серед глибокої зими, з татарами, які взагалі не любили облог. 30. XII. він відступив від Тростянця.²¹⁰⁾ Не став він добувати й Могилева та Брацлава, де позамикались поляки.²¹¹⁾ Татари понабирали багато ясиру. Дорошенко сам віддав їм у неволю мешканців містечка Соболівки і ще одного, які, правдоподібно, занадто тримались Ханенка.²¹²⁾ 3. січня 1672 року за старим календарем Дорошенко повернувся до Чигирина з чигиринським полком і 200 серденятами, решту козаків розпустив додому, а ще перед тим повернувся з Криму кальницький полк. Частина татар пішла додому, а частину Додошенко залишив зимувати в Україні, лаштуючись до весняної кампанії; він розмістив їх на території корсунського, канівського й черкаського полків.²¹³⁾

Серед польських кругів поразка під Тростянцем зробила гнітюче вражіння. По містах, де позачинялись польські відділи, не було куль і пороху, не було запасів сіна для коней, не було грошей.²¹⁴⁾ При таких обставинах звістка про відступ Дорошенка являлася для польської сторони рятунком. Ходила серед поляків чутка, що Дорошенко тому повернувся до Чигирина, що там за його відсутності полковник паволоцький хотів заволодіти булавою.²¹⁵⁾ Але відступ Дорошенка зовсім не означав, що він припиняє боротьбу. Він припинив лише на зиму бойові дії, щоб підготувитися до весняної кампанії проти Польщі в спілці з далеко потужнішим союзником, ніж татари: турецька Порта ще 6. IX. 1671 заключила з Венецією мир, який віддав їй острів Крит і поклав кінець довгій, виснажуючій війні. Тепер у турків були розв'язані руки, й султан міг узятися до порахунків із Польщею. Справджувалася погроза Дорошенка, що він подвигне на Польщу самий Ахерон!

²⁰⁹⁾ Grabowski, II, 156—160; Acta hist. II, 753—754.

²¹⁰⁾ Grabowski, II, 159.

²¹¹⁾ Акты IX, 628.

²¹²⁾ Акты IX, 628.

²¹³⁾ Акты IX, 625.

²¹⁴⁾ Acta hist. II, 754.

²¹⁵⁾ Grabowski, II, 161.

ZUSAMMENFASSUNG

Als Doroschenko im Sommer 1670 im wolhynischen Ostroh Verhandlungen mit Polen anknüpfte, hatte er nicht die Absicht, zu einem Übereinkommen zu gelangen, vielmehr wollte er nur Zeit gewinnen, um Vorbereitungen für eine bewaffnete Aktion zu treffen. Das geht aus den Bedingungen hervor, die er durch seine Abgesandten an Polen stellte und die für dieses offenkundig unannehmbar waren. In der Überzeugung also, daß eine Verständigung mit Doroschenko ausgeschlossen ist, erkannte Polen den Rivalen Doroschenko's, den Umaner Obersten Michael Chanenko, als Hetman der rechtsuferigen Ukraine an. Das verschärfte nun Doroschenko's Beziehungen zu Polen, namentlich nachdem die Polen zwei Abgesandte Doroschenko's bei deren Rückkehr aus Polen ermordeten und seinen Gesandten Petranowskyj, der aus Warschau heimkehrte, um ein Haar töteten. Doroschenko rüstete zum Kriege, ohne einstweilen die diplomatischen Beziehungen zu Polen abzubrechen. Der Kosakenrat, der am 23. II. 1671 in Korsuñ zusammentrat, stellte sich uneingeschränkt hinter Doroschenko's Politik. Die Kosaken protestierten gegen die Versuche der polnischen Regierung, Doroschenko's Stellung zu untergraben und gegen ihn zu agitieren, und richteten an den polnischen König ein Protestschreiben, das gleiche tat auch der Kosakenrat. In Konstantinopel glückte es Doroschenko, eine Neubesetzung des Thrones in der Krim herbeizuführen: an Stelle Adil-Gireis, der Chanenko unterstützte, wurde Selim-Girei zum neuen Chan bestellt. Zugleich versuchte Doroschenko, mit dem brandenburgischen Kurfürsten Friedrich Wilhelm in Verbindung zu treten, um einen Verbündeten gegen Polen zu haben, ja er bahnte sogar den Weg zu Stepan Razin, der eben einen Aufstand gegen den Moskauer Zaren in Szene gesetzt hatte, um mit dessen Hilfe Moskau in Schach zu halten, aber dieser stieß den ukrainischen Hetman durch das Gespenst der sozialen Revolution ab, die er heraufbeschwören wollte.

Die Kriegshandlungen gegen Polen eröffnete Doroschenko im Juli 1671 mit dem Versuch, die Festung Bila-Cerkwa zu erobern. Die Belagerung mußte allerdings aufgehoben werden, weil die Polen inzwischen unter Führung des Kronhetmans Jan Sobieski gegen Podolien vorrückten. Das Kriegsglück war zunächst den Polen günstig. Ihre Heeresmacht erhielt Zuzug durch den Anschluß Chanenko's mitsamt dem Otaman der Zaporoger Kosaken Iwan Sirko. Die Verbündeten eroberten Braclaw, Nemyriw, Ladyžyn, Scharhorod, Brailiw, Mohyliw am Dniestr sowie andere feste Plätze — alles in allem das ganze Land zwischen dem mittleren Dniestr und dem Buh. Sie wurden jedoch

durch die tapfere Verteidigung der Stadt Kalnyk aufgehalten. Doroschenko schickte ihr zur Hilfe Petranowskýj, einen seiner besten Oberste, und die Polen mußten die Belagerung aufheben. Ende November eröffnete Doroschenko die Gegenoffensive, nachdem die verbündeten Tataren zu ihm gestoßen waren. Bei Trostjanec' schlug er die Polen samt Chanenko aufs Haupt, in- zwischen jedoch war der Winter eingetreten, und Doroschenko stellte die Kampfhandlungen ein, um die Frühjahrskampagne vorzubereiten. Diese führte er bereits im Bunde mit der Türkei, die Ende 1671 ihren langwierigen Krieg mit Venedig abschloß und von ihm die Insel Kreta erhielt, was ihr nun freie Hand ließ, um Doroschenko in seinem Kampf gegen Polen tatkräftig zu unterstützen.

